



1925 чылдың август  
31-де үнүп эгелээн

# ШЫН

№ 79  
(18199)

2012 чылдың  
июль 12,  
четверг

Садар өртээ  
5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажил-албаны

## АКША-ХӨРЕҢНИ ШЫН ЧАРЫГДААРЫН НЕГЭЭН



Хуралдың ажилының чезинде.

Июль 6-да Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол республикада сөөлгү үелерде болган сейсмиктиг болушкуннарның уржуктарын чайладырынга көрдүнген федералдыг акша-хөреңгини канчаар үлээрин болгаш чарыгдарын харылап турар сайыттарның киржилгези-биле ажилчын хуралды эрттирген. Хуралга Чазак Даргазының бирги оралакчызы, саң-хөө-экономика адырын харылап турар Михаил Козлов база киришкен.

Республиканың саң-хөө сайы-ның албан-хүлээлгезин күүседип-рар Татьяна Чыдым Россияның зааның курлавыр фондузундан вага декабрь айда болган чер-мчээшкенин уржуктарын чай-дырынга аңгылаттырган акша-реңги аңаа хамаарылгалыг мылар болгаш албан черлеринче-лчиттинген болгаш когараан-рга материалдыг ачы-дуза чеди-лгези кылдыр төлеттингенин-ннаткан: «379,5 муң рубль-ыл-халап уржуундан дүрген-удары негеттинип турар ажил-же угланган. Ол акша-хөрең-и Орук-транспорт, Тудуг, Ка-к камгалал болгаш социал хөг-

жүлде яамылары болгаш арга-арыг ажил-агының күрүне ко-митеди алган. Кадык камгалал бо-гаш социал хөгжүлдө яамызы кога-раан 1668 хамаатыга 14 млн. 800 муң рубльди төлөп берген. 1 ки-жиге хамаарыштыр материалдыг дузаның хемчээли 9 муң рубль, а 5 кижиден хөй составтыг өг-бүлелерге — 50 муң рубль болган. Ол ышкаш оран-савазы эң-не улуг үрелиишкнге таварышкан 61 өг-бүлөгө күрүнениң чуртталга сертификаттарын тывыскан.

Июль 5-те Саң-хөө яамызының чаңгыс аай агар санынче РФ-тиң Чазаның 2012 чылдың июнь 4-те айтышкынын езугаар 456,5 млн.

рубль шилчип келген. Оларның 136 млн. 050, 0 муң рубль — февраль 26-да болган чер шимчээшкенин-ге когарааннарга бир удаа төлөп бээринче, а арткан 320 млн. 450 муң рубль — когарааннарның бир-ги хереглелдин өнчү-хөреңгизин чидиргени-биле холбаштыр оларга акша-хөреңги дузасын чедире-ринге көрдүнген. Бөгүн ук мате-риалдыг дузаже кордакчыларның даңзызын бадылап турар.

Оон аңгыда РФ-тиң Чазаның 2012 чылдың июнь 4-те айтыш-кынын езугаар Тыва Республи-каның Чазанга февраль айда болган чер шимчээшкенин түннелинде чурттаар оран-сава чок арткан хамаатыларга бээр-биле 120 күрүне сертификаттарын (чуртталга бажыңнарынга) аңгылап берген. Ынчалза-даа ук сертифи-каттар амдыызында Тываның Саң-хөө яамызында келбээн.

Тыва Республиканың тудуг болгаш коммунал ажил-агы чар-тылганының сайыды Владимир Сат «РФ-тиң сейсмиктиг регион-нарынга 2009-2014 чылдарда чурт-

талга бажыңнарының, амыдырал хандырылганың кол объектиле-ринин болгаш системаларының тудуг шынарын бедидери» тускай сорулгалыг федералдыг програм-ма езугаар РФ-тиң Чазаның 2012 чылдың май 16-да доктаалы-биле Тыва Республикага 1 млрд. 414,8 млн. рубль аңгылаттырган. Вла-димир Саттың чугаалап турары-биле, ол акша-хөреңги-биле 105 на-рын байдалда чуртталга бажыңна-рының орнунга 144 квартиралыг 4 бажыңны, Кызылдың №14,18 болгаш Сарыг-Септин «Теремок» уруглар садтарының орнунга 3 чаа уруглар садтарын тудары план-наттынып турар.

Июль 6-ның көргүзүү-биле Тываның Саң-хөө яамызының чаңгыс аай агар санынче 1 млрд. 414,8 млн. рубльдин амдыызында акшаландырышкын чок 811,7 млн. рубль кирип келген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң бирги оралак-чызы Михаил Козлов, тудуг сайы-ды Владимир Сат-биле федерал-дыг бюджеттен кээп турар акша-хөреңгини шынарлыг болгаш көрдүнген сорулгазынга дүүштүр ажылгаарының айтырыгларын сайгарып, ук акша-хөреңгини шын үлээрин болгаш чарыгдарын негээн. Оон бодалы-биле, ол талазы-биле ажил муниципалдыг тургузулгарда канчаар чоруп турарын хынаары тоң чугула.

«Ол акша-хөреңгини камгалап алыр дээш улуг ажилды чоруткан бис, ынчангаш оларны ажыктыг кылдыр ажылгаар ужурулг бис. Ол ышкаш материалдыг дуза алык-чыларының болгаш септелге ажы-лын чорудар озал-ондактыг бай-далда объектилерин, организа-цияларның даңзылары чонга тараттыган турар ужурулг» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Долаана САЛЧАК.

## КУБАНЬ ЧОНУНГА АЧЫ-ДУЗА

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Тыва Республиканың Ча-зааның Аппарадының ажилдакчылары бойдус айыыл-халавынга когараан Краснодар крайның чурт-такчыларынга ачы-дуза фондузунче бир хүннүң ажил төлевирин шилчидип бээр дугайында шийтпир-ни хүлээп алган.

Июль 9-та Тывага, бүгү Россияда дег, күрүне туктарын бадырган, хөлгээшкенин дышта-нылга хемчеглерин болдурбаан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кубаның губернатору Алек-сандр Ткачевка республиканың чурттакчы чонунун мурнундан ханы кажыдалды илереткен.

РФ-тиң Онза байдалдар яамы-зының Мурнуу регионалдыг төвү-нүң парлалга албанының дыңнадып турары-биле, Кубанга болган үерге 650 бажың үрелген, оларның 100-зү бүрүнү-биле ажылгалдан үнген. Үер болганының түннелинде крайның үш хоорайы болгаш элээн каш суурлары сугга алыскан. Ни-итизи-биле, үер суу 26,5 муң чурт-такчылыг девискээрнүң 5 муң ажыг бажыңнары болгаш оларның шөлдерин алган. Когарааннарның 6,5 муну — бичии уруглар. Сөөлгү көргүзүлгелер-биле алырга, 171 кижиге амы-тынындан чарылган болуп турар. 3 муң ажыг кижиге бүгү өнчү-хөреңгизин чидирген, 18 муң хире хамааты база материалдыг кога-ралга таварышкан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

## ПЕНСИЯНЫҢ ЧЫЫЛДАЛЫГ КЕЗЭЭ

2012 чылдың июль 1-ден «Пенсия чыылдалары-ның акша-хөреңгизин төлээр чурум дугайында» федералдыг хоойлу күштүг болуп кирген. Ол езугаар күш-ажыл пенсиязының алыкчыларынга чыылда акшаны төлээринин 3 хевири көрдүнген: хары угда төлөп бээр, хуусаалыг төлээри база назы-харның пенсионерлеринин күш-ажыл пенсиязынга чыыл-далыг кезектиң акшазын ай санында немеп төлээри.

Маңаа тайылбырларга, пенсия-ылдалары дээрге, ажил берик-еринин 1967 чылдан бээр үттүнген ажилдакчылары дээш-ан пенсия камгаладылганын-гаар пенсияның чыылдалыг-ээнче төлөп кирип турары 6 камгаладылга дадывырлары-ур.

Шак ындыг чыылда акшалар 1953-1966 чылдарда төрүттүнген эр улуста база 1957-1966 чылдарда төрүттүнген херээжен кижилерде база бар. Мурнунда күштүг болуп турган хоойлу езугаар ажил берикчилери олар дээш 2002-2004 чылдарда 2 хуу камгаладылга дадывырларын төлөп турган. Бо

улус пенсия чыылдаларының акшазын хары угда ап болур.

Чыылдалыг кезекте чыгдыган акшаның хемчээли ап турар күш-ажыл пенсиязының ниити хемчээ-линден 5 хуу азы оон-даа эвээш болур болза, ындыг пенсионерлер база чыылда акшазын хары угда ап алыр.

Пенсия чыылдаларының хары угда төлээр хевирин Россияның Пенсия фондузу чорудар азы кижиге чыылдалыг кезектиң акшазын күрүнениң эвес Пенсия фондузунга чыып турган болза, ол езугаар ук фондуга төлөдип алыр.

Оон аңгыда чыылдалыг кезекте акша-хөреңги күрүнөдөн деңге

акшаландыра программаның киржикчилеринде база ие капи-талының акшазын ынаар шилчидип алган сертификат эзлеринде бар.

Ынчангаш үстүндө адаттыган хоойлу езугаар бо кижилер база пенсия чыылдаларын ап болурлар. Бо улус пенсиялар назы-хары чедип келирге, чыылдалыг кезек-тиң акшазын хуусаалыг хевир-биле алыр. Ол дээрге, чыылда акшазын тодаргай хуусаа иштинде, бо таварылгада 10 чылдың дургу-зунда азы кижинин күзээни-биле оон-даа көвей үе иштинде алыры-дыр.

Пенсия чыылдазының акшазын ай санында немеп төлээрде, кижиге

пенсиялай бергенде оон билди-риишкенин езугаар ол чыгдыган акшаны пенсиязынга немей санап каар. 2002 чылдың январь 1-ниң мурнунда пенсиялаан кижилерде чыылда акша чок деп чүве бил-дингир. Чыылдалыг кезектиң акшазын пенсия назыны четкен болгаш чүгө чыылдалыг кезээнде акшалыг кижилер ап болур.

Бир эвес бир кижинин чыылда-лыг кезээ күрүнениң эвес Пенсия фондузунда болза, оон телефонун билбес таварылгада Россияның Пенсия фондузунуң 8 800 505-55-55 дугаар халас телефонун дам-чыштыр ону билип ап болур.

Салбырның парлалга албаны.

# ТӨЛЕВИЛЕЛГЕ ЧӨПШЭЭРЕЛИН БЕРГЕН

• 41 өг-бүлөгө октябрь ай — байырлал

Тываның эрге-чагыргазы чоокта чаа болган чер шимчээшкннериниң түңнелинде чурттаар оран-савазы чок арткан чурттаачыларга күрүнениң чуртталга сертификаттарын чидириг чокка боттандырынга дузалаар. Тыва Республиканың Баштыңы Ш.Кара-оол когараан өг-бүлелерге ийиги чергениң рыногундан квартира дилевейн, а федералдыг бюджет-биле хандырткан күрүнениң чуртталга сертификаттары-биле чаа бажыңнар тудуп алырын сүмелеп турар.

Ол арга хамаатыларга чуртталга бажыңның сертификатта көрдүнгөн болгаш рынокта өрттээниң барык ийи дакпыр ылгалы-биле холбашкан нарын айтырыгны шиитпирлеп болур. Ол күрүнениң чуртталга сертификаттарын алганнарга чер шимчээшкннериниң соонда, ажылгал чок арткан чуртталга бажыңнарын орнунга чүгле чаа эвес, шөлүнүң хемчээли дең бажыңнарын алыр органы бээр. Бөгүн Тываның Тудуг яамызы Тываның Чазаның мурнунга республиканың Баштыңының чер шимчээшкннериниң уржуу-биле когарааннарын федералдыг тускай сорулгалыг программа езугаар алганы «Күрүнениң чуртталга сертификаттарын» боттандыраар механизм ажилдап кылыр даалгазының күүселдезиниң дугайында отчеттаан.

Амгы үеде декабрь айда болган чер шимчээшкннериниң соонда чурттап орган бажыңы ажылгалдан үнген деп санаттынган 62 өг-бүлө күрүнениң чуртталга сертификаттарын холга алган. Февральда болган чер шимчээшкннериниң соонда, федералдыг төп республикага

120 сертификатты немей аңгылап берген. Ол сертификаттарны алыр улустуң даңзызы бадылаттынган.

Хоойлу күрүнениң чуртталга сертификаттарын ээлеринге чүгле ийиги чергениң рыногундан болгаш чаа тудуглардан бажың садып алырын чөпшээрер турарын айтып каалы. Ынчалзажок тус черде чуртталга бажыңнарын өртек-үнезиниң аар болганындан сертификаттарда көрдүнгөн акша

түнү чүгле өрттээ эң-не чиик бажыңнарга чедер болуп турар. Риэлтор компанияларының көргүзүлгери-биле алырга, Кызылда 1 дөрбелчин метр чуртталга шөлүнүң өрттээ 45 муң рубль болуп турар, а күрүне сертификаттарында РФ-тиң Регион яамызының тургусканы норматив езугаар ол-ла хемчээлдиг шөлдүң өрттээ — 28 850 рубль. Өскээр чугаалаарга, сертификат ээлери чуртталга бажыңын ийиги чергениң рыногундан садып алыр дизе, сертификатта көрдүнгөн акша түнүгө немей бир метр чуртталга шөлү дээш-ле, боттарының карманындан 16 150 рубльди немей төлээр алаар.

Когарааннар аразындан кижилер үндүрүп шыдавас болбайн аан. Оларның хөй кезиниң шалыңы ортумак ажыл төлөвиринден эвээш,

азыралында чаш ажы-төлдүг, студентилерлиг, ол ышкаш доктаамал ажыл чок улус база бар. Ынчангаш Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол когарааннарга хоойлу хүлээлгезинден арттыр сагыш-човап, оларның эргиде чурттап турган оран-савазының шөлүндөн биче эвес шөлдүг чаа бажыңнарын немелде төлөвир чокка тудуп бээрин негээн.

Сертификатта көрдүнгөн акша-хөреңгиге өйлей бажың тударын хүлээнип алыр организацияны тип алыр берге болган, а кол бергедээшкн — тудугже боттарының акша-хөреңгизин чарыгдары (сертификатта акша-хөреңги ажыл холдан үнүп, бажың белең болурга, садыглажылга дугуржулгазы-биле акшаже шилчиттинер болгай). Республиканың бодундан акшаландырышкыны боттары чорудуп шыдаар фирмалар тывылбаан.

Новосибирск хоорайның база бир улуг тудуг фирмасы бо төлөвилелге чөпшээрелин берген. Чагыг езугаар Кызыл хоорайга чер шимчээшкннеринден когараан 41 өг-бүлөгө 3 каат бажыңны тудар. Ук тудуг ажылын компания июль 11-ден тура эгелей бээр. Компания металлкаркастыг тудугнуң технологиязы-биле кылыр чуртталга оран-савазы үш ай болганда ажылгалче кире бээрин дыңнаткан. Тывада билдингир болу берген тууйбу, панель, монолиттен бажыңнарын тудуп турган болза, а бо чаа хевирниң тудуг материалы чүгле дүрген болурундан аңгыда, экономиктиг, база сейсмологтуг байдалдардан

бажыг камгалалдыг болур жок. Күрүне сертификаты холунда алган өг-бүлөлө чылдың октябрь айда чыңың оран-савазынче кирер аас-кежик бар. Тыва публиканың Чазак компания тудугжуларына бүгү тала деткимчени көргүзүп тура

Республиканың кожуун күрүнеден бажың алырын йында сертификаттар алган тыларны бо-ла схема езуг чуртталга оран-савазы-биле дырары планда көрдүнгөн суурларга чер бажыңнардунда ыяштан тудар бо, яамының специалистери тудуун ол черлерге органи дизи, тус черниң тудугжулар ол ажылга кирип болур, черге тудуг төлөвилелин күзөлдиглер илереп эгелз бажыңны садып алырында дал көвей болгай, аңаа ыштыр республиканың яамызы бо үеде күрүнеден алыр сертификаттарны ал бүлелерге чаа бажыңны алыры-биле дузаны көр тайылбыр ажылын чорудуп

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.Кара-оол шак ыңдыг не езугаар Бай-Тайга кожуунга та чаа болган өртке амы-тың чарылган өртчү-десантнык өг-бүлелеринге деткимче зерин планнап турар. Россия-ның сайыды Владимир Путин-биле халаптан когара бүлелерге Тываның Чазак ыш салып, деткимче көр турарын чүлдүг деп көргөн

Юрий НИКИТ



Үрелген бажыңнарын бирээзи.

## АЖЫЛДАР ЧОРУП ТУРАР

Июнь айны сөөлзүредир ийи хүн үргүлчүлзэн суггур чаас болгаш эрип баткан хар суу М-54 федералдыг оруктун 601 дугаар километринде хар-көшкөдөн камгалал галереязынга элзэн үрелишкннерни чедирген. Амгы үеде ында байдал дугайында «М-54-Енисей» автомобиль оруунун эргелелиниң кол инженери Сергей Иванович Квашин-биле чугаалаштывыс.

— Сергей Иванович, чинчү уржуундан мындыг байдал тургустунган?

— Эрткен айда суггур чаастаашкынның түңнелинде даг биле галереяны тудуштурган адаккы кезекти чаас суу чуй шаап бадырган. Галереяның бодунуң иштинде үрелишкннер чок, ол хүннерде маңаа харын чаас суу чыгыл бергеш турган, ынчалза-даа ол эпчок байдалды ажилдакчылар дораан чайлаткан. Баткан суггун үрзэн шөлүнүң хемчээли 240 метр четкен. 40 дугаар метрден быжылгаашкын болгаш катап тургузарының ажилдарын эгелээр бис. Чүге дээрге ол девискээрде быжылгакчы багана-лар бар, оларга даянып алгаш, ажилдарны күүседир чогумчалыг.

— Эмирлип баткан көшкөлөр талазы-биле тускай мергежилдиг специалистериң бодады, санал-оналы маңаа улуг рольду ойнаар дээрзи чугаажок...

— Ийе. Мындыг хевирлиг чидиг

айтырыгга бис бир дугаар таварышкан болганымыста тускай мергежилдиг специалистер эргежок чугула. Россияда ыңдыг улус бар. Чижээлээрге, Абхазияның девискээринде чылдың-на көшке бадып турар, ынчангаш оларның уруктарын чайладыр талазы-биле специалистер хөй. Кажан олар маңаа келгеш, көшке баткан девискээрни долузу-биле шинчилеп, өөренип көргөн соонда, чүгле ынчан үрелишкннерни чайладырда кандыг аргаларны ажылгаарыл база кандыг конструкцияларны тургузарыл деп айтырыгларны көдүрери чөптүг.

— Специалистериң келирин манап, анаа олураар эвес, чамдык ажилдар черле чоруп тур ыйнаан.

— Амгы үеде галереяның кырын аштап-арыглап, ооң иштинден чаас суун чайладыр ажилдарны чоруткан, өскээр чугаалаарга, суг дораан үндүр ага бээр апарган. А галереяның артында суг чайладыр черни база малгаш-балар, даштар,

ыяштар будуктары дуй чыдыпкан, ынчалза-даа ол шаптараазын тургуспайн турар.

— Катап тургузарының ажилдары кайы хире чедиргезинде чыгылчылээр?

— Чогуур албан черлери аразында сүмелешкеш, маңаа ажилдарны улуг дизе, сентябрь айның 1-ге чедир доозар деп шиитпирлзэн.

— Бодуң кижилер безин бодаарга, септелге ажилдарыңга эвээш эвес акша-хөреңгиге негеттинер хевирлиг-дир. Ол талазы-биле база тайылбырдан бээр силер бе?

— Ооң мурнунда болза, үрелген черниң септелге ажилдарынче ниитизи-биле 21 млн. рубль, а чаас суу чуй шаап баткан элди катап тургузарынче 2,7 млн. рубль херек деп баш удур санап турган бис. Ынчалза-даа маңаа хамаарышкан албан черлериниң катап санаашкыны-биле алырга, ол хире түнүг акша чедишпес болган. Амдыызында төлөвилел-чарыгдал документациязы безин чок ышкыжыл. Кажан байдалды шупту талазындан хынап, өөренип көргөш, херек документиленер долузу-биле белеткзэн соонда чарыгдалдарның хемчээли билдингир алаар. Ынчангаш маңаа тодаргай сан-чургай адаары болдунмас.

— Мээң билип турарым

болза, галереяның шупту девискээринде эвес, а кезек черде үрелишкннерни чайладырының дугайында чугаа чоруп турар ышкыжыл.

— Ийе. Бир эвес галереяның узуну 1 километр 300 метр болза, айыылдыг девискээрниң узуну чүгле 50 метрге дең. Ынчалза-даа ол орук шимчээшкннерге шаптараазыннар тургуспайн турар деп база катап демдегеп каайн.

— Тургустунган онза байдал полканың тудуунга салдар чедирген бе?

— Чок. Тудуг ажилдары соксаал чок, доктаамал чоруп турар. Август айда полканың ийи талазындан 1 километр ажыг девискээрни дужаап, ажылгалче кирир деп планнап турар.

— Бо айтырыгларга хамаарыштыр тускай комиссияның хуралыңга кандыг айтырыглар чугаалашкан ирги?

— Красноярск крайның Ермаков районунуң чагырга чериниң даргазының хүлээлгелерин күүседип турар Евгений Афанасьев, «Шушенский» девискээрниң ОШАЧКИ-ниң даргазы Алексей Егоров, Тыва, Хакас Республикаларның база Красноярск крайның автоорук хайгаарал эргелелиниң регионнар аразының килдизиниң даргазы Сергей Куревич, «Енисейстройсервис» КХН-ниң дирек-

тору Александр Ковалев, мост» ААН-ниң № 91 бөл директору Валерий Ковляц «М-54-Енисей» автомобиль нун эргелелиниң кол инжи Сергей Квашин дээш, оон-даа ажилдакчылардан тургуст комиссия хар-көшкөдөн кам галереязын хынап көргөн. соонда хуралды эрттиргеш, дзында шиитпирни хүлээп алгалереяның кырында дагның ринден баткан суг агымы, адаккы кезээнде элде чалкыны база суг чайладыр сисның конструкциязын үрзэн. көшкөдөн камгалал галереяныиити тургузуунга дарааз болуп болгу дег үрелишкннулуг салдарны чедирип болур болдурбазы-биле аңаа былаашкын ажилдарын чору бокту арыглап, суг дозар дуктарны, суг эрттирер хоолайны катап тургузар. Оон аңгыда дезия херекселдерин ажыллап гаш, хайгаарал ажилдарын таамал чорудар.

— Ынчап кээрге, мы тургустунган байдал у дүңүрээзини тургустас улуг деп түңнел болур бе?

— Ийе. Чугула шиитпирлзеп алдынган. Галереяның адаккы кезээнде үрелишкннерни чадыр база септээр ажилдар уд долузу-биле эгелээр.

Азияна ТА чугаалашка

## ЭКИ ТАЛАЖЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕР ИЛДЕН

Республиканың эрге-чагыргаларының сөөлгү беш чылдар дургузунда көдээ ажил-агыйны хөгжүдери-биле ап чорудуп турар хемчеглери ук адырда байдалды шору өскерттир арганы берген. Экономиктиг кризистин, агаар-бойдустун нарын үелери, 1990 чылдарның аар салдары турзажок, Тываның көдээ амыдыралы көскүзү-биле "кадыкшып" эгелээн деп дорт чугаалаап болур.

Идегелди болдуруп турар бир көргүзүп чүл дээрге, тараа тарыыр шөлдерниң хемчээлиниң улгатканы. Республиканың кагдынып, октаттыг шөлдери ажылгалче кирген. Ылангыя сөөлгү ийи чылда ол талазы-биле көргүзүлгелер элээн экижээн. 2011 чылда чер ажылдыглар 18084 гектар черге тарааны тарып турган болза, ам — 20497 гектарда тарып турар: кызыл-тасты — 7900, арбайны — 3207, суланы — 9342 га черде тараан. Планнаашкын езугаар мал чемин, картофельди болгаш ногааларны тарып олуртуу көвүдээн. Бо чазын картофельди 3582га черге тараан. Эрткен чыл-биле деңнээрге, ол 645 га шөлге немей тарааны ол. Ногаа аймаан 727,1 гектарда тараан, эрткен чыл-биле деңнээрге, 371 га көй.

Сөөлгү үш чылда көдээ ажил-агый культураларын тарыыр ниити шөлдүн хемчээли 8300 гектарга улгаткан. 2009 чылда ооң хемчээли 21700 гектар турган, 2010 чылда — 26100, 2011 чылда — 26347, 2012 чылда — 30029 гектар.

Кагдыганы шөлдер ам-даа эвээш эвес, чижээлээрге, Таңды кожунда, ынчангаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы ол шөлдерни ажылгалче кириер ажилды уламчылаар сорулгалыг. Ындыг черлерни кожуннарда жүжүктүр черлери чедишпес чер ажил-агыйлыгларга хөлезиге ээрин планнап турар.

Шөлдерни ажылгалын улгаттырганы-биле чергелештир черниң ынарын экижидер, ооң дүжүктүр оруун бедидер ажил уламчылап турар. Ындыг хемчеглерниң бирээзи — суггарылга системаны каттап тургузары. 2007 чылдан бээр алдындыг системаларны каттап тургускан — Алаштын, Кызылдың, Бергенниң, Шуйнун, Кара-Талдың. Оң түннелинде алды гектар ажыг өлү суггартыганы. 2012 чылда суггарылгалыг черлерде 56 хуу арылганы чоруткан. Ол дээрге 6800 гектар-дыр.

2007 чылдан 2011 чылга чедир тараа ажаалдазы 2,8 катап өскөн болгаш ортумаа-биле бир гектардан 10,8-ти ап турган болза, 2011 чылда гектардан 19,5 муң элчаны алган. 2007 чылда бир гектардан 5,7 центнерни ап турганын сагындырып каалы. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээр-ге, республикада тарааны черге анаа-ла ажил турар эвес, а оон бедик жүжүтү алып бис деп идегел-биле тарып турар апарганы ол-дур. Республика Баштыңының каш чыл бурунгаар чер ажилын чүглө ол кылды сайзырап хөгжүп шыдаар кожуннарда болгаш ажил-агыйларга чорудар дээн принципалдыг ажыг туружу үре-түннелди көрүп эгелээн деп болур. Агаар-бойдустун байдалы-биле-даа алырга, таарымчалыг черлерге арылганы чорудар ужурлуг дээни. Кол чер ажилдыг чеди кожуннар: Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Барыин-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик. Олар шупту арылганы бо чылын үезинде

дооскан.

Хову ажилдарына моондак болуп, ону карылгалыг болдуруп турарының бир чылдагааны көдээ ажил-агый техниказының эргижи-рэни болур. Оларны садып алырынга 2007-2011 чылдарда республика бюджетинден 39 млн. рубльди аңгылаан. Ол акша-хөреңги-биле 41 тракторну, 16 сеялканы, 16 пресс чыыр, 3 мал чеми ажаар комбайннарны садып алган. Бо чаксы тарылгага 1080 трактор болгаш көдээ ажил-агый машиналарын кириштирген, оларның хөй кезин хуусаазындан эрттир ажилдап каапкан машиналар



болуп турар.

Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы агроулетпүрүнүң техниктиг эде дерилдизинин программаны ажилдап кылган, ону Чазакка көөрү-биле кириеринге белеткеп турар. Бир эвес ол программаны хүлээп аптар болза, республиканың бүгү улуг ажил-агыйларын амгы шагнаңың техниказы-биле чепсеглээр аргалыг болур. Энергия камналгалыг чаа тарылга комплекстери-биле амдызында чүглө ийи кол көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин хандырган: Тываагрохолдинг" КХН "Томь" садып алган, "Туран" КХН. Комплекстерниң шынарлыын хову ажилдыглар дораан эскерген: чаксы сооктан тарылганы шала орай эгелээн-даа болза, үезинде доозар аргалыг болган. Комплекс бүрүзү эвээш күштүг алды тракторларны солаан. Чоокку үеде республика ам бир комплексти алып, ол даштыкыдан келир.

Мал ажил-агыйны кышкы үеде мал чем-биле хандыраарының аргазын долузу-биле өскерткен. Чылыг кышка идегевес дээн республика удуртулгазының шыңгыы туружу үре-түннелди берген. 2006 биле 2011 чылдарны деңнээр болза, ылгалы дыка улуг. 2006 чылда, ооң мурнундагы сайыттар кабинетиниң албан-езуунун отчету-биле алырга, 110200 тонна бөдүүн мал чемин болгаш 1315 тонна силосту белеткээн турган. Тараалыг фураж дугайында чугаа безин чок.

2011 чылда мал ажил-агый-

ының хереглелинге 203 муң тонна сизени, 4,8 муң тонна чулуктуг мал чемин, 15,4 муң тонна терезини белеткээн. 11,4 муң тонна тараа фуражын кылган, ниитизи-биле алырга, ол 108 муң тонна мал чеми болуп турар. Өзүлде ийи катап бедик болган. Амгы мал чеминиң белеткелениң кампаниязының сорулгалары шагда салдыганы: 2011 чылдың көргүзүлгелеринден-даа бедидер, ооң иштинде тараа фуражын, силосту көвүдедир. Ооң магадылалы салдыганы — мал чеминиң культураларын 5223 гектарда тараан. Ол дээрге 2011 чылга деңнээрге, 253 гектар хөй шөл-дүр.

Четчир мал чеминиң белеткелли мал ажил-агыйны "өрү тыртар" арганы берип турар кол барымдаа болуп турар. 2007-2011 чылдарда мал бажының саны элээн өскөн. Сан-фактылар-биле көргүзүргө, ол мындыг: бода малдың саны 140,5 муң баш (өзүлде 17,5 хуу); шээр малдың баш саны 1 миллион 65 муң (өзүлде 24,9 хуу); хаван — 26,2 муң



Барыин-Хемчик, Тес-Хем, Кызыл кожуннарда чедишкенин өстүрүп турар болгай. Сибирь-Ыраккы Чөөн чүк делгелгелеринге уксаалыг өшкү-хойларын кириштирген Тыва Республика шаңнал чок келбес апарганы чаңчыл болган. 2012 чылдың ай бурунгаар эрткен делгелгезиниң түннели тыва шээр малдың бедик шынарлыын база каттап бадыткаан. 20 медальды республика чаалап алгаш келген: оларның аразында 7 алдын, 8 мөңгүн, 5 хүлер медаль.

Уксаалыг бода малды база республика өстүрүп турар. 2011 чылда Каа-Хем кожунун Ильянка суурда амгы шагнаңың сүт-бараан фермазынга 200 баш уксаалыг бызааларны садып берген. Республиканың сес уксаажыдылга ажил-агыйлары конкурска киришкен соонда шилиттингеш, герефордтарны (англи порода) алган. Эң эткир бода малдарның аразындан 600 баш бода малды ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы Хакасияның "Сонское" уксаажыдылга заводундан садып алган. Конкурска киришкеннерниң тиелекчилеринге мал чеми культураларын белеткээринге ажыглаар көдээ ажил-агый техниказының комплектизин берген. Эткир мал өстүрериниң регионалдыг программанын езугаар 2 чыл дургузунда британ инектер ийи катап өзер ужурлуг, а 7-8 чыл эртерге, Тываның экономиказының эт бүдүрүлгезиниң адырын өрү тыртып келириниң баазыын тургузуптар.

Бо угланышкының ажил уламчылап турар, олче фермерлерни база хаара туткан. Июль айда уксаалыг малдар республиканың 13 ажил-агыйларына немежир. Бо дээрге ийи федералдыг программаже чедишкенин киргенивистиң түннели-дир: "2012-2014 чылдарда эгелеп чоруур фермерлерни деткири" болгаш "2012-2014 чылдарда арат-фермер ажил-агыйларның баазына мала ажил-агыйлыг өг-бүлелерниң фермаларын сайзырадыры". Өг-бүлелерниң фермаларын сайзырадыр программаны боттандыраары-биле бо чылын федералдыг бюджеттен 9 миллион 526 муң рубльди аңгылап бээр, республика бюджетинден — 6 миллион рубльди. Бо программаны боттандыраары-биле

2012 чылда 27 миллион 952 муң рубль чарыгдаттынар (Федералдыг бюджеттен — 21 млн. 52 муң рубль, республика бюджетинден — 6 млн. 900 муң рубль). Арат-фермер ажил-агыйлары болгаш аныяк фермерлер грант алыры-биле (1,5 млн. рубль чедир, АФАА-3,6 млн. рубль чедир) шыңгыы шилилде конкурсузун эрткен.

Күрүне деткимчезин алып кордакчыларның шилилдезин шыңгыратканы база сөөлгү чылдарның онзагай демдээ-дир. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун кол принциви: боттуг түннелдерни чедип ап шыдаар кижилерни деткир, мал бажын өстүрер болгаш продукциязын бүдүрер, ажилчын олуттарны тургузар, бүдүрүлгени сайзырадыр, көдээниң чурттакчыларының социал байдалына эки салдар чедирер.

Бо программалар онза идегелдер-биле холбашкан, ооң иштинде кадрлар айтыры. Конкурстун негелделериниң даңызынче бо чылын бир-ле дугаар көдээ ажил-агый талазы-биле тускай эртемни кириген. Ону киригениниң ужуру болза, бирээде, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге тускай белеткелди эрткен кижилер ажилдаар ужурлуг; ийде, көдээ мергежилдер чугула херек дээрзин аныктарга билиндирер; үште, ынчалдыр башкарыкчы-аграрийлерниң кадрларының курлавырын тургузуп эгелээр.

Ол санаашкының бирги үе-чадазы чедишкенин эрткен. Шыңгыы шилилдени кижилер бүрүзү эртип шыдааан. 42 кордакчының аразындан 9 аныяк фермер болгаш 4 арат-фермер ажил-агыйлары шилиттинген. Күрүне деткимчезин алып аныяк фермерлерниң аразында дээди болгаш ортума тускай эртемниг кижилер бар (экономист, агроном, мал ажил-агыйының фермерлери, мал эмчилери). Грантыга алган акша-хөреңгизин олар уксаалыг мал садып алырыны чарыгдар деп турар. Мал-маган шилиттинген, олар ам ветеринарлыг шинчилгени эртип турар. ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы конкурсту уламчылап турар. Программаның күүселдизинге хамаарыштыр баштайгы түннелдерни күстен бээр үндүрер.

2007-2011 чылдарда Тываның агробүдүрүлгезиниң хөгжүлдезинче 2 млрд. 447 млн. 500 муң рубльди үндүргөн, федералдыг бюджеттен 1 млрд. 375 млн. 600 муң рубль, республиканындан — 1 млрд. 71 млн. 900 муң рубль. Ол-ла үениң дургузунда бүгү категорияның ажил-агыйлары 3,8 млрд. рубль чээлини алган. Агробүдүрүлге комплекзиниң адырында эки талаже өскерилгелер көргүзүлгелери олче кириген акша-хөреңги ажилдап турарын бадыткаан. Ам сорулга — ажилдың дээштиин бедидери.

Анна ЛАЧУГИНА.

## ИШЧИ ЧОНУН АЛДАРЖЫДЫП ЧОРААН

Солун ажылының чымыштын, дүн-хүн дивес, суббота, улуг-хүн дивес чай чогуң билир-ле кижилер билер. А билбес улус журналистке хамаарыштыр чүгле чер кезип, улус-чон-биле ужурашып, хүндүлөдип чоруур кижилер деп бодаар. Ылаңгыя солун ажилдакчызының ажылы нарын. Орус дылга келген материалдарны даартагы хүнче удур кии-



К. М. Аракчаа.

"Шын" солунга институт дооскан аныяк кижилер ажилдап кирген үемде тыва журналистиканың төөгүзүнчө алдын үжүктөр-биле кири бижиттинген солунчулар-биле, демир-үжүктүн эзулуг "хааннары-биле" ажилдап эгелээним — аксым-кежи. Кол редакторувус Валерий Севилбаевич Шаравини шыырак дээр команданы тургузуп алган ажилдап турар үезинде мен оларның аразынга ажилдап эгелээ болган мен. Очулга килдизинге парлаар машинкаларынга радиостер шыыкаш үзүк-соксаал чокка, тускай аялгалыг парлаар улуг журналистер турган. Оралакчы редакторлар Күстүгүр Күдерекович Сат, Александр Сотнаевич Дембирель. Харысалгалыг секретарлар Сергей Серенович Кызыл-оол, килдиз эргелекчилери Сергей Калзанович Шойгу, Салчак Авыр-оолович Чигжит, Мижит-оол Мыңмырович Саая, Шаңгыр-оол Андреевич Доржу, Кара-Күске Күнзекович Чооду, Сыгыр Байкараевна Тас-оол, Бопуймаа Давааевна Дирчин, Намчал Намдаковна Ооржак, Алексей Артаевич Дүгержаа, Монгуш Чыпынаевич Топчаа олар-дыр. А көдээ ажил-агы килдизинге узун, шилгедек дурт-сынныг, хөй чүве чугаалавас, кезээде ажил-ижинче шымны берген орар улуг журналист, чогаалчы Куулар Аракчаа эргелекчилеп турган. Ону сөөлүндө мээр башкыларым, дагдыныкчыларым болган Александр Сотнаевич Дембирель, Маадыр-оол Калчанович Калчан олар безин башкылыс дээр. Арга-дуржулгазы кайгамчык байлак солунчу чүве. Журналистикага салымныг бе азы салым чок бе дээрзин та канчап дораан эскерип кааптар чүве ийик, Куулар Мунзукович ховар мактал сөстөр чугаалаар кижилер дээрзин эскерген мен. Ынчалза-даа ооң үнелел берген каш сөзү кижиге дыка дээштиг болур: артык, хоозун чүүлдер чок-тур, ажырбас-тыр, ужура бар-дыр. Улуг журналистин аксындан мындыг үнелел алыры амыр эвес турганын соонда кижилер бодап каар. К.М. Аракчаага бижип алган чүүлдеривисти көргүзө-

рер апарганда суг болза, дүннү өттүр баш көдүрбейн, очулдурга, олурунтар ужура таваржыр. Чазак доктаалдары, съездилерден келген төнмес-батпас улуг материалдарны бүдүн редакция ажилдакчылары үлежипкеш, даңгаар эртенге чедир-даа очулдуар апаар (тыва солуннарга).

ринден мен, Валентина Мөңгеевна Сат, Вера Ооржаковна Куулар дыка сестир турдувус. А бир эвес ол: "Ажырбас" дээр болза, редакторга дидими-биле дужаал болур сен.

Бистиң башкылыс, дагдыныкчылыс, бис ажилдап эгелеп турувуста шыңгыы негелделиг харысалгалыг секретар турган Маадыр-оол Калчанович Калчан "Аракчааның школазын эрткенем" деп чүүлүндө мынча деп бижээн: "Бо сөстү каш катап дакпырлаан чүвөл, бо домактын тургузуу шын эвес-тир, материал ханы шинчилеттинмээн-дир, шүгүмчүлөл кошкак-тыр, бадыткаттынган чижектер, тодаргай сан-чуралайлар кайыл" дизе-ле, Куулар Мунзукович негелде кыла бергенде, шыңгыы-ла. Бир арынны шыйып каапкаш, өске арынның чартыын ап октапкаш, харын-даа бүдүн арыннары шыйып каапкаш, оон тайылбырлап, өөредип-ле эгелээр. Ындыг берге өөредилгени школага-даа, тускай ортумак өөредилге черинге-даа, дээди өөредилге черинге-даа эртпээн мен. Ол шыңгыы өөредилгеге чоорту чаңчыгып, ол бүгүнү кызымаа-биле шыңгээдип ап турганым назыда уттундурбас болуп, мээр сеткил-сагыжымда артып калган.

Ынчан "Шынга" мындыг чугаа турган: "Шынның" изиг бустуг пажынга хайындырыптар. Чиг бижиттинген чүүлдерин авторларынга хамаарыштыр ынчаар чугаалаар турган. Шынап-ла, "Шынның" изиг бустуг пажынга хайнып чорааш, солунчунуң мергежилнге ханы өөренип алдывыс".

Дыка-ла шын сөстөр! А он ажыг чылдар эрткенде Маадыр-оол Калчанович бистерни ынчаар сыскырып турган болдур ийин. Бис база ол "Шынның" школазын шыдажып эрткен бис. "Летучка" деп сайгарылгалыг хуралче кирерде "Чунар-бажыңап алылыңар че!" — дижи турдувус. Эзулуг изиг бустуг пашка "хайнып турган" үевис ол-дур ийин.

Бо хүннерде К.М. Аракчаа 90 харлап турар. Ынчангаш аныяк-өскенге, бистиң номчукчуларымыска, "Шынның" арнын хөй чылдарда амыдыралчы, ханы уткалыг чүүлдер-биле, чогаалдары-биле каастап чораан Куулар Мунзукович дугайында билип алзын дээр, ооң дугайында чүүлдү парладывыс.

Ооң күш-ажылчы баштайгы базымнары комсомол-биле хол-башкан. Чөөн-Хемчик кожунун Чыргакы суму комитетинин секретарыга, Өвүр кожун комитетинин килдиз эргелекчизинге чалыы эш-өөрү-биле динмитиг ажилдап турганы чугаажок. 1948 чылда совет-партия школазын дооскан соонда, республиканың парлаалга органнынга ажилдап эгелээн. Баштай-ла Тываның аныякта-

рынга", ном үндүрер черге, оон соонда "Шын" солунга. Көдээниң амыдыралын, көдээ ишчилерин ажил-ижин эки билер болгаш, ол теманы ханызы-биле чырыдып, малчыннар, тараажылар, ивижилер, аңчылар дугайында номчуш-туг, өөредилгич чүүлдерни, очерктерни, чурумалдарны ол хөйү-биле бижээн.

Ном үндүрер черге ажилдап тура, политика база көдээ ажил-агы-биле холбашкан литература-биле чергелештир чечен чогаалдарны база очулдуруп турган. Чижээлээр, А.А.Фадеевтин "Аныяк гвардия" деп романын, В.И.Ленинниң чогаалдарының үш томнарын очулдурган.

Солун ажылы-биле чогаал ажылын холбаштырып, ону деңге кылып шыдаар кижилер ховар. Солун ажылы кижиниң бүгү хостуг үезин "чиир" болгаш, чогаал бижири чай кижилер тыппас боордур. Ылаңгыя "Шын" солун неделяда алды катап үнүп турган үеде (негелде база дендин шыырак), ынчангаш чүгле солун ажылыңче шымныг бээр сен. Бичи бижип эгелеп, чогаадып, чечен чугааларны-даа шорбарлап чораан бодун чогаалды каар ужура таваржыр сен. Бодум практикадан ону дыка эки билер мен.



Уйнуу Надя өг-бүлө-биле.

А Куулар Мунзукович бо ийи ажилдың кайзынга-даа четтигип чораан. Көдээ үнүп, үргүлчү сургакчылаар чымыштыг күрүнө ажылы-биле чергелештир, ол чогаал ажылын база салбайн келген. Ооң чажыды — онзагай, чараш чурумалдыг черге төртүнүп, чаяттынганында, төрөөн бойдузунга ынаанда бооп чадавас. Ынчангаш төрөөн чериниң аң-меңи, балык-байлаңы, бойдус-байлаа, ооң амыдыралга таварышкылааны солун болушкуннар ооң демир-үжүүндөн кайгамчык солун уран чечен чогаалдарже хуулуп турган. Бойдуска кам-хайыралыг болурунче улус-чонну солун арнындан бодунуң чүүлдер-биле кыйгырып, ол дээр сагыжы аарып чораан болгаш, "Медээчи куш", «Жаар сын», "Алдын чуурга", "Сыынак", "Элдептиг киш", "Сыыныг-Дөңгүлек", "Кара-Ашактын кускуну" деп номнар бижиттингилээн. Ол чогаалдарның чамдыызы орус дылга "Улуг-Хем" альманахка

парлаттынган. Москваның ном үндүрер черинге безин үнгүлээн. "Бак сеткил — башка халдаар" деп шини база ол бижээн.

К.М. Аракчаа дески салым-чаяанның чогаалчы, журналист дээрзин бо бүгү бадыткап турар. Кады чурттап орган эжи, өөнүн ишти, эртемден Зоя Борандаевна Чадамба амыдыралчы арга-сүмези-биле, чогаал талазы-биле били-биле аңаа дузалажып, ону деткип, хей-аът кирип чорааны чугаажок. З.Б. Чадамба баштайгы тыва херээжен улуг эртемден, чогаал шинчилекчизи өөнүн ишти-биле чүнү сайгарып чугаалашпайн чорааннар деп, а шалыпкын ажилдап чаңчыккан солунчу, чогаалчы ону дораан бижий шаап алгаш, чырыкче үндүрүп турган деп бодаар мен. Солунчунуң бир кол шынары — ооң шалыпкынчызы. Кандыг-бир теманы бодай шаап алгаш, ону узамдыктырып, шөйүп туруп бээр болзуңза, үе эрте бээр, солун эвес апаар. Ынчангаш чүнү-даа үе-шагында кылыры чугула. Оперативтиг ажил солунчунуң кол чепсээ ол-дур.

Зоя Борандаевна өөнүн ээзиниң дугайында мынча деп сактып чугаалаар: "Хостуг шактарында Куулар Мунзукович игил, бызаанчы чазап, ол хөгжүм херекселдеринге ойнаарынга дыка ынак чораан. Өг-бүлөзинге ооң кылбаступтас ажылы чок. Идикти-хепти безин даараар".

Чоокта бир Светлана Николаевна Аракчаа-биле (Уругларның эргелериниң талазы-биле Тывада бүрүн эргелиг төлээ) ажил-агыжы чугаа кадында ооң бээ-кунчуу Куулар Мунзукович биле Зоя Борандаевнаның дугайында чугаа-

Оларның мединститут доос-оглу чок болган. Уруу республиканың медицина колледжиз орус дыл башкылап турар.

Хеймер оглу — Анатолий Кууларович Аракчаа Красноярск күрүнө университети юридиктиг факультетин доос-Кызыл хоорайда судья. Өөнү ишти Анчымаа Доржуев "Өдүгөн" аалчылар бажыны директору, Тыва Республика алдарлыг ажилдакчызы. Олар ажы-төлү Сылдыс; Арсений студентилер, Айдыс — школачы.

К.М.Аракчааның чаңгыс Антонина Кууларовна Иргитович бухгалтер эртемниг. Өөнүн Сергей Мөңгеевич Иргитов Новосибирск хоорайга тускай эгелээ алгаш, Кызыл паростовозунга матрос болуп ажы-эгелээш, капитанга чедир деп Олар — үш уруглуг.

К.М.Аракчааның төртүтү чери Чыраа-Бажында ооң төрөөннериниң төрелдериниң галдары чурттап-ажылдап чор "Арганың кара кускуну" деп чугаазының кол маадыры чор чыныг бодунуң кады төрөөн ачтудуг бригадир — Куулар Мунзукович.

Чогаалчының аймаанда ол каш сураглыг чогаалчы база — Хөвөмөй Ойдан-оол. Чы Бажында К.М.Аракчааның төрөөн дунмазы Момай Мунзукович ама-даа ажилдап-чурттап руур, күш-ажылдың хоочуну. мер дунмазы Куулар Хуналды Мунзукович бүгү назынында чынап чораан, амгы үеде чачер-чурттугларын шеверлеп, заан ажилдары-биле өөр чоруур.

Чыраа-Бажы ортумак шынының өөреникчилери ат-сура чыныгы, журналист чаңгыс чурттуунуң чогаалдарын өөренимчулуга конференциялар сайгарып, уран номчулгаларны тирип, аңаа чоргаарланып чорлар. Тыва Республиканың Өдүлге болгаш эртем яамызы организастап эрттирип тур "Ада-чурт" чурт-шинчилел корузунга Чыраа-Бажы ортумак талазының 9 "а" класының өөреникчизи Аялга Монгуш "Куулар Мунзукович Аракчаа — бистиң чачер-чурттуувус, чогаалчы" шинчилел ажылы-биле кириш "Чаңгыс чер-чурттуглар" деп номинацияга 2011 өөредилге чыла 1-ги черни ээлээн.

Ат-сураглыг чогаалчы, журналист өгбөзениң ажил-херс салгалдары төлөпти-биле улам чорууру өөрүнчүг. А солунуң чымыштыг ижин улуг кыларымыс, хоочун журналистерниң өөреникчилери бистер, кызымаккайы-биле уламчы чоннуң солуну "Шынның" адыг дик тудар дээр, амыдырал бүгү болушкуннарын номчуларымыска дамчыдып чедир сорулгалыг ажилдап чор бис.

Улуг өгбөзениң 90 харла биле Куулар Мунзукович Аракчааның өг-бүлөзинге, бүгү салдарынга, төрөл-дөргүлүңге, өөрүңге, коллегаларыңга, чачер-чурттугларыңга «Шын» коллективиниң мурнундан байыр чедирбишаан, бүгү чүүлдерге чедишкенин, бы кадыкшылды күзедивис.

Светлана БАЛЧЫ

Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган.

## "ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН



Чылдар болгаш кижилер

## ПОЛЯ ОЮН - ГВАРДЕЙЖИ ДАЙЫНЧЫ

2013 чылдың сентябрь 1-де тыва эки турачыларның фронтуже чорутканындан бээр 70 чыл оюн демдеглер эрттирер. Оларның аразында 10 кыстар бар. Мен фронтучу Поля Чизепеевна Оюннун дугайында номчукчуларга сонургадыр бодап ор мен.

Поля Чизепеевна Урокова 1915 чылда Сүт-Хөлгө төрүттүнген. Ажыл-амыдыралынын аайы-биле вазы Тандының Доора-Хадыңга урттай берген. Чээрби чылдар ртан үезинде авазы ийи ажы-төлү-иле Кызылга көжүп келген. Ава-ын Степанида Еремеева Урокова ээр. 1890 чылда Чаа-Хөлгө эрүттүнген. Хакас. Ачазы Чизепей үсүпейевич Оюн 1874 чылда Би-еминиң Уюк суурунга төрүттүнген. вазын тывалар Долгар деп адаар рган. 1930 чылга чедир Поля ада-зының азыралында турган болгаш ызылдың эге школазының 2-ги лазын дооскан. Баштайгы күш-жылчы базамын Кызылдың ырылзаа конторазында телефо-степ эгелзэн. 1931-1932 чылдар-а Иркутскиниң эмчи техникумунче өренип чорупкан. Эмчинин елеткел курузун дооскан. 1936 чылда Улан-Удэге ажылчын фа-льтеттин бухгалтер салбырын дооскан. 1937 чылда Барыин-емчиктин Кызыл-Мажалык суу-нга аптека эргелекчилеп ажил-лан. 1938 чылда Улетпур тудуг ымызы арга-арыг заводунче са-кчы-бухгалтер кылдыр ажил-дып чоруткан. 1941-1943 чыл-ларда алгы заводунга санажылга-лүүнү бухгалтер болуп ажил-лан. 1943 чылдың сентябрьда Совет Армияның хүрээленинге-рген. Ол-ла чылдың сентябрь 1-фронтуже эки тура-биле айт-ган.

Ол баштайгы тулчушкундан-елзэш, эки турачыларның дайын-рудулгазын соксаткыже, сани-р хүлээлгезин күүседип, дайын-

шөлүңгө чеже дайынчыга баш-тайгы эмчи дузазын көргүспээн дээр. Ооң маадырлыг чоруун Совет Чазак "Эрес-дидим чорук дээш" деп медаль-биле демдег-лээн. ТАР-ның Чазаа "Дайынчы шылгарал" деп медаль-биле үне-лээн. Дайын соонда Улетпур тудуг-ямызының транспорт адырынга улуг бухгалтер кылдыр ажил-дадып чоруткан.

1945-1950 чылдарда ИХЯ-ның Чөөн-Хемчик кожунунун паспорт килдизинге ажилдаан. 1950-1952 чылдарда Чаа-Хөлдүн Иштики херектер салбырынга бухгалтер-леп ажилдаан. 1953 чылда кады-ның байдалы-биле хүндүлүг дыш-танылгаже үнгөн.

Ажылдап турган чылдарында ол ажылынга бердинген, шынчы, биче сеткилдиг, чурумнуг болгаш мурнакчыларның одуруунга чоруп турган. Бодунун политбилиин бе-дидип, хөй-нитти ажылынга кир-жип, эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алган. Кызымаккай эки ажылы дээш хөй санныг хүндүлел бижиктер, акша шаңналын каш-даа удаа алган. "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынында Германияны тиилээни дээш" деп медаль — ооң езулуг чоргааралы.

Поля Чизепеевна Оюн 1956 чылда Чаа-Хөлгө мөчээн.

Фронтучунуң кады төрзэн дун-мазы Борис Чизепеевич Оюн угба-зының дугайында мынчаар сактып чугаалаар: "Поляның авазы соңгу ием ачам-биле олуржуп алырда, ийи ажы-төлдүг келген. Уруу Поля база оглу Семен. Угбам бичии-зинден тура ажилгыр, кандыг-даа

ажылды бергезинмейн кылыр, ону төндүр күүседир кижиге. Бичии дунмаларын азыражырынга улуг дузааны көргүзүп чораан. Кады-ның байдалы-биле госпитальга чыткан болгаш фронтундан эштерин мурнай чанып келген. 1950 чыл-дарда Чаа-Хөлгө ажилдап-чурттап турган, өөнүң ээзи — банк эрге-лекчизи. Адын Шырып дээр.

Семен Чизепеевич — башкы. 1940 чылда эштери Сүгдерек, Хой-лакаа-биле Иркутскиниң башкы институтун дооскан. Тываның бир дугаар дээди эртемниг башкы-лары. Педучилищеге башкылап ажилдап турган.

Ачамдан ажы-төлү мен, Васи-лий база Гена (Кенден). Василий ачазының аайы-биле ыяш заво-дунга түр када ажилдап турган. Малчыннарга дузалажып, аар-саар ажилдар кылып чоруп турган. 1950 чылдарда Чаа-Хөлгө мөчээн.

Гена школа соонда Чаа-Хөлгө чолаачылап ажилдап турган. Сөө-лүндө хакас уруг-биле өгленчип алгаш Абаканче көже берген.

Мен 1925 чылда Кызылга тө-рүттүнген мен. 1944 чылда Сверд-ловск хоорайның өрт училищезин дооскаш, Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның өрт албанынга барык 36 чыл үзүк-тел чок ажилдадым — деп ТР-ниң ИХЯ-ның өрт албанының хоочуну сактышкынын доосту.

Ол — хөй санныг хөрек демдектеринин, медальдарның эдилекчизи. Ийи уругларлыг. Улуг уруу Ольга Борисовна — дээди эртемниг фармацевт. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Хеймер уруу Татьяна Борисовна — башкы. Амгы үеде Новосибирск хоорайда чурттап чоруур.

**Дина ОНДАР,**  
Республиканың "Тыва эки-турачы фронтучуларның сал-галы" нитилелдинге кежигүнү.

## ОЛ ЧАЙНЫ АМ-ДАА УТПААН МЕН

## ● Амыдыралдан чугаа

Ынчан шору хой кадарыптар апарган мен. Менден бичии оол дунмам хаваңнап, ыжа берген. Балгазын баар дээрге, дунмам амырап турганын, а ооң соонда Бай-Хаак баар дээрге, хөөкүй дунмам хөлүе бергенин сакты-дыр мен. Машина-техника бар эвес, ачам биле авам ийи оглун ушкарыпкаш, Бай-Хаакче чорупкан.

Мен бодумдан бичии кыс дунмам-биле арткан мен. Кожаларымыс — кырган-ачам, үш даай-ларым. Чоруткан улустарымыс сураг барган. Кижиниң ада-иези дег эргим, чоок кижилер каяа турар. Багай дунмам-биле муңгаралга алзып, чудай берген бис. Хүн үнер, даң адар — ала караавыс Дүктүг-Баштыг кожагар чанында ажып кээр орукта. Үр-ле болган, харын-даа шартылаалар ужуп, "шарт-шарт" кылдыр дыңналып турар апарган.

Бир хүн дүш эрте бергенде, аът четкен кижиге, а аът кырында бир кижиниң арты ажып кел чораанын көрүп кааш, өөрүүрүмнү чүү дээр! Келзе-ле ачам, авам бичии оглу-биле, а Шагдыр-оол дунмавыс чок. Аал улузу аштыг-чемниг, улуг өөрүшкү-биле уткудулар. Кежээ хойтпак хайындырып, бичии хөө-решкеннер. Хөөкүй ачавыс:

— Хөөкүй оглумну! — деп ыглап олар. Улуг улус ону оожуктуруп турарлар. Ам-на чүвениң ужурун билип каапкан мен. Кады ойнап өскен дунмавыс чок апарган ыш-кажыл.

Оовусту сактып, бичии-даа болзувусса муңгарал, сактып чу-гаалажы бээр бис. Кырган-ачавыс бистерни дыңнап, эскерип турганы ол боор.

— Чок апарган кижини адавас чоор, уругларым. Бажы кованайны бээр. Моон соңгаар ол кажан-даа келбес, ооң дугайында чугаалаш-паңар, утуптуңар — деп, бистерни чөптөп, эргеледип каан. Хире-хире

болгаш ававыс бо-ла шүжүңейнип ыглай бээр. Кээргээримни чүге деңнээр. Кончуг быжыг, кадыг кижиге, ававыс безин кээргенчиг апаар. Чоок кижизин ышкынып-тарга берге-ле чорду. Ажыг-шүжүгнү көрүп чордум. Ыглап-даа чордум. Ам канчаар үүледен эрткен чүве чок-ла болгай. Чүгле быжыг туттунуп, ажил-биле алаа-каны-ла дээр деп бодаар турдум.

Дунмавыс кайгамчык мөге-шыырак кижиге турган. Авамның уруглары чораан болза — 16 кижиге. Чоокта чаа-ла беш оол, ийи кыстыг чорду. "Беш сылдызым" деп авам чоргаарланып чорду. Ам үш-ле борбак ожу даштары, "аза" сар-ты алышкылар артывыс. Тергин-даа ажылчын, ажил-агыжы кыл-дыр ада-иевис бисти өстүрүп кижиге-зидип каан. Ававыс бай-ла чорду. Хаваң-дагаа, хой-өшкү, кас-өдүрүк, а инек — ферма-ла болгай. Үш ой аъттарымыс, чаңгыс те-вевис... Че ону-даа канчаар.

Оңгачага, Суг-Кудар дужу шөлчүгөшкө муңгаралдың чайын ам-даа утпаан мен. Ажы-төлге чагыым болзун, кажан-даа, каяа-даа хөөкүй ача-аваңарын кээргеп, оларның сеткилин өөртүп чоруңар. Олар силерде чаңгыс. Чоннун ырызы безин ону шынзыдып турар болгай.

Айым биле хүнүм ышкаш, Айдың, чырык чүве-ле чок. Авам биле ачам ышкаш, Авыралдыг улус-ла чок.

**Эрензен ТЕЖИТ.**  
Кызыл хоорай.

## КУДУ КУЙНУҢ МӨГЕ ОГЛУ

2012 чылдың май 19-та Кызылдың № 2 школазын 1962 чылда бирги 11 классчылар бооп доосканнар 50 чыл болган юбилейин төрзэн школазынга чыгып, чылыг сактышкынарны кылганнар.

Бо юбилейге четпейн, «өске-анче эрте чоруй барган» эште-н сактып, оларның ажы-төлү-лептеп кижилер болуп дээди тем-билиг чедип алгаш, ада-зының ажил-херзэн уламчылап, спубликаның сайзыралында-ттарының үлүг-хуузу кирип-руурунга өөрүп, чоргааралын-ереткенер. Ындыгларның би-зинге ол школань доозукчузу-лин-оол Доспанович Куулар-чааржыр.

1949-1950 чылдарда Тывага-лективтиг ажил-агыйның эгези-л-чер ажылының эвилели-ЧАЗ) тургустунуп, хуу амыды-лдың көшкүн чон сууржун амы-ралче кирип, колхозтажып эге-н. Ынчаар куду куйнун Дөң-езин деп черге "Совет Тыва-н 5 чыл ою" аттыг колхоз тургу-суп, бажыңнар туттунуп, эге-ола тудуун колхозчулар шалып-ны-биле доосканнар. 1952-едилге чылында бирги класска-зенир оолдар, уругларны чыып,-Терезин школазы ажиттыңан. Ол шагда чаа үеже, чаартыл-

гаже араттарның сонургалы улуг турган. Бирги класска 7-ден 18 харлыглар хаара туттунган. Кажан бистерни пионерге хүлээп алган соонда, чайгы дыштанылгада бир пионер-ле 5 колхозчуну бижикке өөредир даалгалыг база турган. Ол даалганы харысалгалыг күүсеткен бис. 7 классы 40 ажыг кижиден 14 өөреникчи дооскан. Ол үеде өөреникчилер күш-культурага кончуг сонургалдыг: чадаг чарышка, черниң узун, бедиин халыырынга, бөмбүк хап (лапту), волейболдаарыга аажок ынак, кыжын — лыжалаар, конькилээр.

Калин-оол Куулар боду узун, шыырак болгаш үе-чергезин хү-решке октап, улуг улус-биле безин хүрежи бээр турган. Ол сонур-галы-биле Кызылдың № 2 школага келгенде орус хүрешке (классик-тиг) механизация училищезиниң секциязынга барып, оон чоорту хостуг хүреш секциязынче чоруп эгелзэн. Бо хүрештин Тыва хүреш-тен ылгалы — мөге удурланыкчы-зының ийи чарын аразын албан-черге чыпшыр базар. Ооң аргала-

рының тыва хүрешке дөмейин-Калин-оол чаңгысклассчым меңээ чугаалап, "тыва хүрешти билер кижиге бодун деңзинге тиилээр сен" — деп тургаш, секцияже мени эдертип, хостуг хүрешке мээң оруум ажыткан.

Тывага хостуг хүрешти баштай суртаалдап үндезилээн тренер башкыларның бирээзи — Павел Михайлович Петров. Ол 1957 чылда классиктиг хүреш (греко-рим) сек-циязын механизация училищезиниң сургуулдарында ажыткан. Изайл Хусаинович Хусанов 1959 чылда көдээ ажил-агый техникумунун сургуулдарының аразында хостуг хүреш секциязы ажыдып, ооң аргаларыга өөредип эгелзэн. Оларга Кызылдың № 2 школа-зының өөреникчилери, хүрешке сонургалдыг оолдар Калин-оол Куулар, Николай Мумба, Сергей Седен-оол, Делгер-оол Чооду, Мартаалай Ооржак, Дандар Дол-затмаа каттыжып, секцияга кирип турганнар. Баштайгыларның изеп-каан кокпазы-биле бо школадан хостуг хүрештин мастерлери, тре-нерлер, спорт ажылының удуртук-чулары үнгүлзэн.

Калин-оол Куулар школага өөренип тургаш-ла хостуг хүреш-ке (бодунун деңзизинге) хоорайга,

обласка, республикага эртип тур-ган маргылдааларга шаңналдыг-черлерни ап, чемпионнап эгелзэн.

Шеригге тургаш бодунун ынак-спорту хостуг хүрешти кагбайн, шериг кезектериниң бирги чери дээш эртип турган маргылдаалар-га шаңналдыг черлерни ап, чем-пионнап чораан. Халажып келгеш, башкы ажылын шилип алгаш, Кызылдың пединститудун доозуп, Барыин-Хемчик районун Дөң-Терезин, Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак школаларында башкылап, военруктап, хостуг шактарында школага секциялар ажыдып, тре-нерлеп, маргылдааларга кирип, Тыва Республиканың чыынды-командазының кежигүнү болуп Сибирь зоназынга эртип турган маргылдааларга шаңналдыг черни ап чораан. "Спартак", "Урожай", "Трудовые резервы" спорт ниити-лелдериниң бирги чери дээш мар-гылдааларга бодунун деңзизинге чемпионнап чораан. Тывага 1960-1970 чылдарда эртип турган спорт-тун национал хевирлериниң деңзи аайы-биле Сибирь зоназынга эртип турган маргылдааларында чем-пионнап шаңналдыг черлерни ап келген. Ооң бадыткалы спорттун болгаш Күш-ажылдың хоочуну, Тываның шилдег командазының

кежигүнү чораан Михаил Сундуй-оолдун баштак аян-биле солунга чырытканы "Арзылаңы арга-биле" деп материалында мөге Киров Хомушкуну безин октап чораанын бижзэн болгай.

Калин-оол Доспанович, Свет-лана Ондаровна ийи ажы-төлдү өстүрүп кижизидип, эртем-билигге чедирген. Чимис Калин-ооловна авазы ышкаш эмчи мергежилди шилип алган. Ол Кемеровонун эм-чи академиязын дооскаш, Кызыл хоорайда ажилдап-чурттап чо-руур. Улуг дуржулгалыг эмчи. Республиканың кеш аарыгларының эмнелгезиниң эргелекчизинге-даа ажилдаан. Ам — Кызыл хоо-райның № 3 эмнелгезинде терапия салбырының эргелекчизи.

Бо материалды ады билдин-мейн артып калган хостуг хүреш-тин Тывага үндезилекчилериниң бирээзи чораан эжимниң чырык адынга тураскааттым. Ол чораан болза, бо 2012 чылда үш дакпыр юбилей эрттирер турган. Май 1-де мугур 70 харлаан. Кызылдың № 2 школазын дооскандан бээр 50 чыл болган. Төрзэн школазының 85 чылынга кирип турган.

**Мартай-оол ООРЖАК,**  
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчы-зы, Тывага хостуг хүрештин үндезилекчилериниң бирээзи.

# КӨП-СӨӨК ХҮРЭЭЗИНИНГ ТУДУУ

• Ачы-буян марафонундан репортаж

2012 чылдың июль 4. Кызылга Енисей кыдында «Миллениум» кафеде. Бай-Тайга кожуунун Көп-Сөөктүң Тейлер баарында VIII Богда Кегээнниң «Чоксум» (Үш эртине) хүрээзин катап тудары буянның үүлге тураскааткан ачы-буян марафону. Улуг Көп-Сөөк чуртувустун ачы-төлүнүн салгалдары чыылган кежээде кижилерниң өөрүшкү-маңнайлы-даа аажок.

Ужуражылга кежээни Тывада ат-сураа билдингир кижилерниң бирээзи, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Россия-нын Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Көгел Мижитеевич Саая хөй чонун кыйгырып, удуртуп эрттирип тур. Солун кежээниң башкарыкчылары — хоочун култура ажилдакчызы Екатерина Хертек база Тыва Республиканың болгаш Бай-Тайга кожуунун алдарлыг артисти Борбак-оол Салчак. Көп-Сөөк хүрээзиниң төөгүзүн сонуургаптаалынар. Баштай-ла ол хүрээни Тураның калбак шыкка тудар деп сүмележиپ турган, ынчалза-даа кышкы үеде тайгага кымдаа арпазын барымдаалааш, чонга эптиг болзун дээш бай-шыырак чаа лама кыдаттар чалап эккелгеш, 1857 чылда Көп-Сөөк хүрээзин туттурган. Камбы-ламазы эртембилин шыырак моол лама-башкы болган.

1912 чылда Кудукту VIII Богда Кегээн Тывадан шериг күжүн дилээн, чүге дизе Моол биле Кыдат чаалашкаш, 14 чылдың нүүрү болган, кыдаттар Моолдун Копту-же эжелеп кирип келген турган. Тываның шериги баргаш, кыдаттарны басчып каан. Дайын соонда тыва шериглер Богда Кегээн башкыдан айыс ал чедерге, Улуг Башкы мынча дээн: «Силерниң Оран-Тандыңар Ээзи силерге ок

дээспейн эдерип, камгалап-кадагалап чорууру кайгамчык-тыр!». 1917 чылда Богда Кегээн башкы Тывага келгеш, Бай-Тайганың эрги оваазына Кара-Суг бажына чедер берген. Тайга Ээзи оон-биле харылзашкан соонда, ол мындыг чагыын берген:

«Бо Овааның турар чери арай таарымча чок, Оваа хорумнуг кызыл кожагар кырынга турар болза эки-дир». Ол езугаар Овааны көжүргөш, Башкыга дагыткан соонда мынча дээн:

— Бо Оваа үрелбес, өрттөнмес — Мөңгө Оваа чүве-дир. Өске Оваалар, хүрээ-хииттер үе-шаг солчулгазы-биле узуткаттынып каар. Бай-Тайганың Ээзи Тываның тайгаларының хааны-дыр, эртине даштар бо тайгада кончуг хөй-деп, тайылбырлаан.

Сарыг-Хаяны чонун дилээ-биле дагып бергеш, ол мынча дээн:

— Сарыг-Хая дээрге Хаан-Херети куш-тур. Ол куштуң мээзи-биле делегейниң бүгү чонун кайгадыр чараш чүүлдерни удавас кылып эгелей бээр улус-тур. Бо черниң улузу кончуг шевер болур. Шевери чүдөл дизе, дуу кожагарда-дыр — дээш, Хам-Дыттыг кожагарже айыткан. Хаан-Херети куштуң мээзи дээрге Сарыг-Хаяда сарыг чонар-даштар бооп турар.

Сарыг-Хаядан Башкы Көп-Сөөк хүрээзинче көргөш: «Бо хү-

рээ кудулай берген-дир. Чеди тей баарына турар болза эки. Чеди тей дээрге Бурган баарында чеди дагыл-дыр» деп шинчилээн. Ынчангаш эрги хүрээни Тейлерже көжүрткен. Ол хүрээниң тудуу доосту бээрге чугаалаан чүүлү:

— Бо хүрээ алызы барып узуткаттынып каар хүрээ-дир. Үези кээрге хүрээни ыяап-ла катап тургузуп алыр силер, чүге дизе бо хүрээден Кудукту кижилер бодараар чүве-дир—деп чагаан. Кудукту дээрге каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас Оран-Танды Ээлери-биле харылзажыр, чүс-чүс чыл баш бурунгаар келир үе дугайында чугаалаар билдиргил, улуг деңгелдиг, катап төрүттүнген Ыдыктыг чырыткылыг Башкы-дыр. Ындыг чагыг-сөзүн бергеш, Богда Кегээн Башкы «Келир үеде Бай-Тайганың Ээзи-биле кылыр ажылым хөй, ынчангаш ыяап-ла катап келир мен» — дээш, Моолче чорупкан.

Ол үеде ол хүрээге тыва Морган-Шомба деп лама тускай шынарже шилчип, деңгел чедер берген турган. Морган-Шомбаның келир үе дугайында чугаалаан бүгү чүүлдери шын болуп бадыткаттыган. «Ном-судур саазыны-биле уруг мыяа чодар апаар, кижилерниң хеви ала-сааскан ышкаш шокар болу бээр, моон сонгаар делегейниң ужу-кыды-биле демир удазын дамчыштыр чугаалажып турар апаар. Кончуг сайзыраңгай үе келир, ынчалза-даа кижилерниң мөзү-шынары, хүндүткел, кээргел сеткили аажок кудулаар».

Он-он чылдарны өттүр көрүп чугаалаан Ыдыктыг Башкыларның чугаазына канчап бүзүрөвес боор. Ынчангаш Көп-Сөөк хүрээзин Богда Кегээн Башкының чагыын барымдаалап катап тудар

ажыл эгелээн. Ол улуг үүлени уштап-баштап турар Көгел Мижитеевич Сааядан каш айтырылгалага харылап бээрин диледим.

— Тудуг ажылы кайы хире чоруп турарыл, Мижитеевич? — деп, сонургадым.

— Көп-Сөөктүң Тейлер баарында Богда Кегээнниң «Үш эртине» хүрээзин катап тудуп турар черде Мани-Хүртүнү тудуп алдывыс. Ам хүрээни тудуп тур бис. Ыажын чазын-на белеткеп алган болгаш, салып кирипкен. Ам ийиги кабды арткан. Ынчангаш хүрээниң кырынга турар ужурулг чүүлдерни чазал, хевирлеп кылырынга, иштиги ажылдарына дизе-ле, черле хөй акша-хөреңги херек апаар боор-дур. Бо марафонну эрттирип турар ужурувус-даа ында. Хүрээни тудуп алгаш, Чырыткылыг XVI Далай-Лама Башкыга чедип, ужуражып, сүмележип, чалаар деп бодап турар күзелювис бар.

— О, күзелиңер бүдөр-ле болзунам. Хүрээниң оран-савазының турар шөлү улуг боор бе? Ол-ла эрги турган черинде тудуп тур силер бе, башкы?

— Ол-ла черинде, ийе. Чүге дизе оон турар черин шагда-ла ыдыктап, дагып каан. Оон оду өшпээн, күчү-күжүн диргизер, арыгладып алыр мындыг.

— Силерниң планнап турарыңар-биле (чонун ачы-дузазы-биле) хүрээ тудуун кажан доозупса деп бодап тур силер, Мижитеевич?

— Күске чедир доозупса деп бодап турар бис.

— Үүл-херээнер бүдүнгүр-ле болзун ам!

«Шын» солунун арнындан хүрээ тудуун дыңнап-билип алган ырак-узакта чурттап чоруур Бай-Тайга, Көп-Сөөк чурттуг кижилер

ачы-буянның бо үүл-хер үлүүн кадып, «далайга дуза» дээш, ачы-дузазын көбээр чугаажок. Хүрээ туду киржи, ачы-дуза көргүзөргө доктаар, оруу ак болур, каш улай аас-кежиктиң барымда тургусканы ол деп билип чогуур.

Ачы-дуза көргүзүп келге, аралажып, чугаалажып, аян ырлап, шүлүктеп, акша-хөрең мал-маганны арбын өргүдү. Тываның Хоочуннар эвилел даргазы Сагаан-оол Кызыл-ович Долгар, ТКУ-нун башк экономиктиг эртемнерниң ка дады Валерий Окпан-оол Ооржак, медицина эртемнер кандидаты Борис Кожуун-оол Күжүгет, хоочун эмчи Тамара гыр-ооловна Сарыглар, Бай-Т кожуун чагыргазының дар тургаш, ТР-ниң култура сай ның оралакчызынче деп Михаил Сентябрьевич Мон Тываның Камбы-ламазы Те Сүлдем башкы дээш, өскелер чылыг-чымчак йөрээлдерни са хүрээ тудуунга материалдыг гаш моральдыг деткимчени гүстүлөр.

Бай-Тайга чурттуг сал чаянның артистер Азияна Чыл оол, Борбак-оол Салчак, Ерина Хертек чыылган чон бараан болуп, аян ыры-биле аът кирип тур.

Бо кежээге кээп шыдаа чаңгыс чер-чурттугларывыс Байганың Кызыл-Дагга, Көп-Сөк чедип, буянның үүл-хер тудуу дүрген туттунзун дээш дузазын чедирер дээрзинге гел улуг.

Светлана БАЛЧЫ

## ТЫВАНЫҢ БАШТАЙГЫ ТАНКИСТЕРИНИҢ БИРЭЭЗИ

Максим Муңгуужукович Мунзук — Тываның аъттыг полугунун бир-ле дугаар тускай эртемниг танкизи. 17 харлында ТАР-ның ревшеринге келгеш, чадаган, бызаанчы ойнаар боорга, ТАР-га музыка сургакчызы С. Коровин музыка взводунга кирип каан, бир чыл бооп чорааш, музыка взводунун командири апарган.

1932 чылдың ноябрь айда ону Москваның Гнесиннер аттыг музыка институтунче өөредип чорударга, билин четпес дээш хүлээп албаан. Мунзук дедир чанарындан ойталаан. ТАР-ның ССРЭ-де элчин Седип-оол Танов чугаалажып тургаш, Москваның автотанк училищезинге кирип каан. М.Мунзук бичизинден тура, Таңды кожуунун Доора-Хадын, Бай-Хаак ынчаар чурттап турган совет хамаатыларның оолдары-биле ойнап өскөн болгаш багай эвес орус сөстү билер болганындан училищени хелемчилевишаан дооскан. ССРЭ-ниң Кызыл Шериниң кол штавынга Тываның баштайгы танкистери М. Мунзук баштаан Оюн Кижир-оол, Ондар Доржу база Кол Думсугаш оларны К.Е. Ворошилов хүлээп алгаш, Тываның бирги танкистеринге байыр чедирип, доозукчуларга болгаш Тываның ревшеринге экини күзеп, 1 ГАЗ-А дээр чик машинаны, 1 ГАЗ-АА дээр бүдүн-чартык тоннаны ма-

шиназын белекке берген. Машиналарны вагонга чүдүрүп алгаш, Абаканга бүдүн-чартык ай бооп чорааш чедип келген.

1934 чылдың август айның төнчүзүнде Минусинск хоорайга Тываның садыг төлээзи 4 доскаар бензин тып бээрге, ам-на Тываже чорупкан. Оруктуң багайындан база-ла 3-4 хире хонуп чорааш чедип келген.

Тывага чедип кээрге, танк кайда боор, база-ла музыка взводунга ажилдай берген. Чамдык үелерде казак черинге чолаачылап-даа турган. Чүрмит-Дажыны, Хемчик-оолдун-даа чолаачызы болуп ажилдап турган үелери бар.

Мунзуктуң ачазы Оюн Муңгуужуктуң өөнүн ишти хөй кижичораан. Кадайы 9 катап божаан, оон иштинде 7 дугаар божуурда ийис болган, бирээзи кыс, бирээзи оол — амгы Максим Мунзук ол. Максимниң угбаларындан-даа, думаларындан-даа 7 хар чедир чурттаан кижичок. Кандыг-ла-бир билдин-

мес аарыгдан чок болганнар. Эң бичи думазының чок апарганын Максим кончуг эки билер. Эртен анаа-ла ойнап турган — кежээ бажым аарый-дыр дээн соонда, ол дүне хонмаан-даа, база-ла чок апарган. Мунзук 13 харлыг турда, авазы чок апарган. Ачазы-биле кады байларның малын кадарып амыдырап чорда, 1929 чылда ачазы база чок апарган. Максим кара чааскаан арткан. Чырык өртемчейге буянның кижилер чоруур чүве-дир ийин. Межегей сумузунга нам үүрүнүң секретары турган Оюн Чалбай-оол оон аалдар кезип чоруп бергенин эскерип кааш, база Мунзуктуң ырлаар, бызаанчылаарын билер, боду база ревшерини эрттирип каапкан кижичок болгаш, ону аът үндүрүп бергеш, шеригже чорудупкан. Чорудуп тура, аңаа чагыг сөзүн-даа берип турган: «Шеригге баарыңга хөгжүм школазы азы взводу дээр кезек бар эвеспе, ыяап-ла орта кирип алыр сен, мен бодаарымга сенде ыры-хөгжүмнүң талантызы бар-дыр» — деп чагып турганын Максим Муңгуужукович ам-даа сактып чоруур. Оюн Чалбай-оолга өөрүп четтиришкенин иштинде бодап чоруур, оон соңгааргы амыдырал-чуртталгазын шийтпирлээн адазындан адазы ол.

Кижичок бодунун салым-чаяанындан чайлаас деп улуг улустар чугаалап чораан. Тускай эртемниг танкист-чолаачы Максим чүге тускай эртемни каапканыл? Ревшеригде танк чок турган ужурунда бе? Мунзук келген машиналары? 1940 чылда Тываның ревшеринге баштайгы танк чедип келирге чүге катап ажилдай бербээни ол, шериг амыдыралдан хөңнү калганы ол бе? Кижилер бүрүзү тус-тузунда салым-чаяанын боор чүве-дир ийин, салым-чаяан дээр-ле, кижилерниң бичизинден хандыкшылы, хамык ужу аныяандан шилип алган мергежилге кезээ мөңгөде ынак, бердинген болуру, бодунун мергежилин могаг-шылаг чокка бедидери, сайзырадыры, өскелерге дузалаары, дамчыдып бээри деп бодап чоруур мен.

Саанчы болуру херээжен улустун салым-чаяаны-ла болгай, ынчаарга таваржып келген аныяк оолга саанчыла деп дужаар-даа болзунга, черле ынаас. Тывада чаңгыс-ла Улуг-Хем районунда

аныяк саанчы оол барын солун номчуур кижичок мен. Ол дээрге аныяк оолдун салым-чаяаны, күч чораан күзели деп билер мен. А танк-даа, самолет-даа херек чоруглары чүге шуптузу артист болбаан чоор, чүге оларның эртембилини янзы-бүрү шокар апарган — деп айтырыгны бодунга сал болур сен. Харызын бодунар көрүңер. Мерген — ужудукчу, Олан — инженер, Эрес — чурук Оларның кижичок бүрүзү ада-иезин адын төлөтпиг эдилеп чоруурлар. Чүгле Света биле Галина артист болган.

Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң алдарлыг артисте Максим болгаш Кара-Кыс Мунзуктарның дугайында хөй санна сактышкыннар, очерктер бижитинген болгай. Ынчангаш олар эн-не экини күзеп, бо кыска чөлүмнү моон-биле доозуп көрөй.

Михаил СУНДУЙ.

Кызыл хоорай. 1985-1989 ч.ч.

Бо солун чүлдү — «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп тыва эр турачылар дугайында номну бижээн фронтучу Михаил Сундуйн өг-бүлө архивинден тып, чара парладывыс. Михаил Сундуй чүпү тыва эки турачылар дугайында эвес, а Тываның төөгүзүндө эки сураглыг, билдингир, солун кижилер-биле ужуражып, чугаалажып оларның дугайында бижип чораан чүүлдери өг-бүлөде шыгжаттып артканы аас-кежик. Моон соңгаар-даа фронтучунун бижээ чүүлдерин номчуур аргалыг болур бис.

Чагаалар аразындан

## АВАЛАРГА АЯЛГА

Ава. Адаарга безин эң-не эргим, тааланчыг сөс. Ында чеже ынакшыл, эргеледиг, чассыдышкын, чоргаарал сиңниккен деп. Чырык өртемчейге кижини бодарадыр дээш чүрээниң адаанда олчазы болур тывызыксыг төлүнүң эр, кызын сонуургап, хензиг чаштың өртемчейге бир-ле дугаар кыйгы салып, медээлээнинден эгелээш, не кижиге сагыш човап чурттаар.

Аваның өөрүшкүзү, байлаа кы-төлүндө деп чугаалап кааны ыка-ла шын. Ажы-төлү төлөпиг, кижизиг кижилер кылдыр өзүп элирге, иеге ол дег өөрүшкү кайда оор. Ынчангаш аваларны хому-атпас дээш кызыл өөренип, кылдап-чурттаар ужурулуг бис.

Ие-херээжен — ниитилелдин, амыдыралдың чаяакчызы, чөлөн-жики, ынакшыл. Ооң кайгамчык жыл-ижин, бүзүрелдиг мөзү-үдүжүн ам-даа чүс-чүс чылда птап-мактаар бис. Уруг-дарыын кижитпишаан, өгнүң эр ээзиниң на-эки болуп артып, өг-бүлениң чырык, чылыг отчугажын керел долган ийи холу-биле улам едик көдүрүп алган чоруунга ынааар-даа аажок чоргаарланып уруур бис.

Бистиң төрөөн черивистиң херээженнери чогаалчы, тракторис-ти эгелээш, сайыттар, Күрүне умазының депутаттарына чедир кылдап, эр хиндиктиг чон-биле енге чоруп олурарлар. Ынчангаш аваларга мөгейиг, ынакшыл, турас-

каал кылдыр сагыш-сеткилден төрүттүнгөн ыры-шүлүктөр, улуг чогаалдар-даа кайгамчык хөй.

Бистиң сумда быжыг туруш-туг, бурунгаар үзел-чүткүлдүг, херээженнер хөй. Оларга Бүгү-россияда билдингир "Мөген-Бүрөн" КУБ-тун директору Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржакты, "Аленушка" уруглар садының эргелекчизи Е.Д. Намыны, Мөген-Бүрөн ортумак школасының хүндүлүг башкызы Алектинна Тараа-чыновна Салчакты дээш, оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур.

Чуртталганың хайыралдыг чырыткызы, кайгамчык эртинелер-аваларга "Хаяаланган алдын хүннүң хайыралыг күчүзү дег, авайымның-күжүрүмнүн авыралы база ыңдыг" дээн, одуругларны тураскаатканы анаа эвес. Республиканың бүгү аваларына быжыг кадыкшылды, ак-көк дээрни сеткилимниң ханызындан күзеп артым.

Зоя ХЕРТЕК,  
Мөген-Бүрөн ортумак школа-зының башкысы.

## АМЫДЫРАЛЧЫ ЧҮТКҮЛ-БИЛЕ...

Амыдыралды сегидер, көдүрерде чон боттарының эгелекчи, чаарткыч сеткили-биле эрги чүвени чаартып, немей кылыр механизмни улай чогаадып чорааш, назынывыс шуудуп чор бис.

Чижек кылдыр шаанда ыяш анынныг чер аңдарып чорааш, орту демир андазынныг апарып, ИС-5" деп холурааш, коңгурааш шиналыг чорааш, ам "КамАЗ", "рал", "Тигр" деп аттыг машина-рыг сайзыраңгай апарганывыс бистиң чедишкенивис, тиилел-вис ол.

Кезек када коллективизация эинде шору мандып чоруп ору-ста, "эде тургустунушкун" эге-эн соонда, кезек түрөп, муңчу-п чорааш, ам мүн-не шаандагы да амыдыралдың системазынче тап кирген чурттап чор бис. Ма-а ундараан, салдыган херээ чок, амыдырал дээш демисел кезээ нгедө өшпес. Ылаңгыя бистиң ва чуртувус бойдус байлаа өске птерге, чурттарга деңнээрге, чуг-ла бай оран. Маңаа чүгле жээ, сергек болуп, угаан-сал-ыл-биле шимченип, хөдөлир лзувусса, чүге-даа алдырбас.

Сөөлгү үеде казак чаартыл-ы сайзырадыр деп кыйгырып. Көдээ иштиң бүгү адырлары ндүрлүргө амыдырал ам-на жири. Ылаңгыя электроэнергия пейин турар ырак булуңнары-ста ишчилер кандыг-ла-бир дүүн-даа бол, механизм дериг-ексели-биле чепсегленир болза, ар элээн хөгжүп болур. Ол дуга-а көдээ иштиң хоочуну бир ирей-сүмелеп ораны бөдүүн бүдү-кү "суг моторунуң" күчүлүг-тү-н чонга сонуургадыр сорул-биле кылып көргүскен макет-гузугну хоорайның чурттакчы-ы, аныктар чоокта эрткен дел-геден дыка сонуургадылар. Ар сонуургааш-даа, ону херек-ында ажылгаарың, кандыг ба-ын бүдүрерин бодавас-даа, чүге-о оларда электри бар болгаш

ооң херээ чок. Ол макет-төлеви-лелди көдээ чон көрүп, сонуургай бээр болза, олар ону аалдарыңа тургузуп, ажылгаарын бодай бээр-лер. Ол "мотор" ажылдаарда бен-зин, керосин хереглес, электро-энергия чарыдавас, чүгле бичи-сумун суунуң күжү-биле дараазы-нда станоктарны ажылдадып бээр: электродинамону ажылдаткаш, чырыкты бериптер, чазаныр ста-нок-биле бызаңаар, алгы эттээр "барабан"-биле алгыны эттеп бээр-дир, шатуннуг насос-биле сугну хавак кырыңче үндүрүп бээр, дүк дыдар станокка дүктү дыткаш, ки-дыс кылдыр өйүп бээр-дир. Шаан-да биске — Тывага ол "мотор" 30 хире дээрбени ажылдадып, бисти тоттуруп турган болгай.

Мону бодап сагынгаш, оода көдээде электри чок чон ол мотор-биле аалының элээн ажылдарын кылып, бүдүргөш байып, сегип чо-руй баарын күзээш, сүмелеп бижил турарым ол-дур. Ол силерге хор чедирбес, харын орулганы, олчаны эккеп бээр.

Кожуун, суму чагырыкчылары ол механизмниң тургузуг схемазын кээп көрүп ал болур силер. Ол бичи бүдүрүлгелерниң тургузуп алыр болзуңарза, ынчан бараан элбекшип, өртээ чайгаар бадып келир. Бодуңар деңней бодап, ана-лизтеп көрүңер даан, шаанда бис хуузуңда амыдыралдыг чорувуста "ажыл чоктар" деп кижилер тур-баан.

Ийе, амыдыралывыс сайзыраң-гай эки-дир, ону бактавайн тур мен, чүгле көдээ иште бүдүрүкчү чо-нумнун ажыл-үүлөзүн чингедир, се-гидер арга-хорга херек боорга, бижил ор мен, ыттавайн орарга, үлө бүтпейн барып болур.

Бады ООРЖАК.  
Кызыл хоорай.

## ДУС-ДАГНЫҢ ЧОНУНГА

● Сумунуң ат-алдарын бедик тудар

Өскөн-төрөөн черимге өөренип-чурттап чораан элээди үелеримден сагыжымда артып калган чырык сактыш-кыннарым бирээзи — ынчангы Торгалыг суурмунуң үндөзүн улуг кижилери колдуу арага ишпес чүве чораан, магалыг.

Бо шагда оларның салгалдары ыңдыг онзагай бүдүштүг чораан ада-өгбелери дээш, чараш уткалыг ажыл-херектерни непередип, чер-чуртунуң ат-алдарын көдүргөн болза деп күзээр-дир мен. Ажыг суг арагага удур ол буяныг, чу-румнуг кижилерниң чамдызы бо өртемчейден чоруткан-даа бол, биличер шаам-биле оода аттарын би-жип көрей. Ол үеде (50, 40 чылдар бурунгаар) улус кончуг тура-соруктуг, ажыл-ишти, шыдамык, кезээ диртип мактадып, үлегерге кирер турган болгай. Назынында арага амзап көрбөзүң Донгак Сан-чы ирей, оон уруу Сара Андреев-на ам-даа ишпес хевээр. Осурбай Монгуш, оон уруглары Кара-кыс, Динземаа, Долбаа, Данияа бо хүннерде-даа үлегерин салбаан. Хоочун бухгалтерлер Эртине Кенден, Дамба Ойдук, Балчый-оол, Болат-оол, Байыр Донгактар, Тежик Дадар угбай, Анайбан, Долчуң Одай-Сүрүннер, Дүгдэмаа Серен-оол, Киимаа Өдөкпей, Кара-кыс, Алдын-кыс, Ирина Дагбалар, Уйнук, Биче Күске-оолдар, Чо-залазында малчын өг-бүлелер: Киров, Дыртык Балдаңнар, Уйнуң-оол, Шура болгаш Байыр, Дондун

дээш, оон-даа өскелерниң шупту-зун бижириге узай бээр-дир.

Чоокку чылдардан бээр чүгле амыдырал-чуртталга, ажыл-иш сандараан эвес, ылаңгыя анык кижилерниң кыс уругларның, ие-херээженнерниң иштиги культу-разы, сагыш-сеткил хоозура-лындан оларның багай аажы-чаңче сундулуу көзүлдүр-ле эскертинип турары дүвүренчиг. Мындыг бай-дал чүгле Тывада эвес, бүдүн Россияның булуңнарында коңганы хап турары-биле пивону хостуг садарын шуут хоруур үези келгени ол. Бодаарга-ла хилинчек чок, магалыг өртээ чиик, иштингир сук-сун дээш школачылар безин ону ижип тургаш чеже частырыг, чидириг болган-дыр. Элээр чорук, кадык-чаагай амыдыралды сур-таалдаары бичи-ле кошкаш дээр болза, чаас соонда огородка эңдерлип кээр маңгыс, бок үнүш-тер дег багай медээлер көдүрүп, арагаже сундулук кижилер баш-тарын коваңадып эгелээр. Ындыг сорулгалыг чыыш-хуралдар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожуун-нарга болгулаанын солундан ном-чааш, таарзындым.

Эрткен 2011 чылда "Дус-Даг —

кадык-чаагай, элээр амыдыралдың девискээри" деп акцияны эгелеп алгаш, янзы-бүрү чылдагааннар-биле бо чылын оожургап, улаштыр ону доктаамал сайзырадып, холга быжыглаарын суму чагыргазыңа, херээженнер чөвүлелинге дамчыт-кан мен. Ында доктаамал чурттап-ажылдап турар интеллигенция боттарының девискээри дээш шим-ченмес, сагыш човавас болза, 400 км ырактан чадаг пенсионер кижиге үргүлчү барып чедип, хөй-ниити ажылын хөгжүдери берге деп чүвени тус черниң удуртукчулары биличер ужурулуг.

Төрөөн черимге, төрөөн чонум-га бир эки, ажыктыг чүүлдү бүдү-рүп берзимзе дээн сеткилдиг план-наан акциямны республиканың хөй-ниити организациялары болгаш чогуур албан черлериниң төлээле-ринден аңгыда, Өвүр кожуундан Дээди Хуралче депшиткен депу-таттар база деткээн чүве. Күзүн хыналда кылып чедө бээрлер. Чон-биле ужуражырлар. Ынчангаш Айна Андреевна, Владимир Дор-жукаевич, Саяна Александровна, Урана Ыспан-ооловна, Валерий Мингей-оолович холуңар кошкаш кылбайн, эрге-чагырга туткан суму-нарны бедик ат-алдарга чедирери-нерни кыйгырып, бүзүрөп артым.

Нина СЕРЕНОТ,  
ТР-ниң алдарлыг ажылдак-чызы.

## ЧАДАГ-ТЕРГЕ ДИЛЕП ЧОРААШ...

Кызылдың Цветочная кудумчузунда бир бажыңның даштыңа турган чадаг-тергени оорлар оорлап аппарган дугайында таңнылдар килдизинге дыңнадыг келген.

Шагдаалар кээрге, бажыңның ээзи верандага турган чадаг-тергезин оорлатканын чугаалаан. Кандыг хевирниң чадаг-тергезил дээрзин билип алгаш, шагдаалар ол чоок-кавының районнарын хынап эгелээ. Ол чоруп турда шаг-дааларга бир бажыңның ээлери арагалап, наркотиктер ажылгап турарын кожолары хомудуп чугаалаан. Бажыңче шагдаалар киргеш ногаан өңнүг наркотик хевирлиг чүүлду тып алган. Эксперттер ону херечилер көрүп турда шинчи-леп көргөш, 60,9 грамм кадырып каан марихуана-дыр деп тодараткан болгаш 39 кезек чепсекти тыпкан.

Ынчалдыр чадаг-терге дилеп чорааш, наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиин шагдаалар тодараткан.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

## ДЫҢНАДЫГ

"Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну" муниципалдыг район чагыргазыңа Россия Федерациязының хамаатызы Айдың Шолбан-ович Ондардан чурттакчылыг черлерден дараазында адрессте: Тыва Республика, Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур, Бавуу-Түлүш кудумчузу, 28 дугаар бажыңда 17:14:0101027:144 кадастр дугаарлыг, ниити шөлү 1356 дөрбелчин метр черни хууда чуртталга тудуунга 5 чылда арендага бээрин дилээн билдиришкенин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езуугаар бо медээни парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда аңаа удурланган бижимел билдиришкенин Тыва Республика, Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суурнуң, Ленин кудумчузу, бажың 8 деп адреске хүлээп алыр.

## 2012 чылдың 07.10-да №7-КР/12 аукционнун түңнелдериниң дугайында ОТЧЕТ

2012 чылдың июль 5-те арга-арыгның өзүмнерин садарының керээлерин чарар эргени садар талазы-биле №7-кр/12 аукционга киржириниң чагыгларының протоколунга үндөзүлгө база арга-арыгның участо-тарын арендааларының керээлерин чарар эргени садар талазы-биле Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитетиниң 2009 чылдың декабрь 16-да №134 дужаалында бадылат-

тыңган чурумунга дүүштүр аукцион эгелээринге чедир 3 бижимел чагыг кирген, оларны күштүг деп санаан. Садыглажырын күзөөн аукцион киржикчининден долаа түнүң төлөөн бадыткап турар документтерни алган, ол дугайында медээни аукционга киржириниң чагыгларын хүлээп алганының 2012 чылдың июль 5-те протоколунда айтыткан.

| А/ч №  | Турар чери   |                          | Квартал-дың тус-кайлаан черниң № | Ылаштын хемчээли (куб.) |                          | Поро-дазы | Шөлү (га) чылда | Ажылгалдың чөпшээрээн хевир | Аукц. ед-ың өртөз (рубль-биле) | Долааның түнү (рубль-биле) |
|--------|--------------|--------------------------|----------------------------------|-------------------------|--------------------------|-----------|-----------------|-----------------------------|--------------------------------|----------------------------|
|        | Лесни-чество | Лесни-чествонун участогу |                                  | Шупту                   | Ооң иш-тинде ту-дуг ыяжы |           |                 |                             |                                |                            |
| 1.     | Танды        | Бай-Хаак                 | 83/17                            | 409                     | 26                       | Л         | 4,5             | Ылаш белеткели 1 чыл        | 3183,0                         | 318,3                      |
| 2.     | Танды        | Бай-Хаак                 | 83/27                            | 253                     | 41                       | Л         | 2               | Ылаш белеткели 1 чыл        | 4658,0                         | 465,8                      |
| 3.     | Танды        | Бай-Хаак                 | 83/28                            | 429                     | 35                       | Л         | 2,5             | Ылаш белеткели 1 чыл        | 3815                           | 381,5                      |
| 4.     | Каа-Хем      | Кунгуртуг                | 211/40                           | 1845                    | 1810                     | Л         | 50              | Ылаш белеткели 1 чыл        | 129934,00                      | 12993,4                    |
| 5.     | Каа-Хем      | Сизим                    | 785/73                           | 150                     | -                        | Л         | 7               | Ылаш белеткели 1 чыл        | 511,0                          | 51,10                      |
| Шупту: |              |                          |                                  | 3086                    | 1912                     | Л         | 66              |                             | 142101,0                       | 14210,1                    |

Аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрге чагыг-лар кириериниң хуусаазы доозулгужеге чедир №1,2,5 аукцион единицаларының талазы-биле ча-гыс чагыг кирген, №3 аукцион единицаның талазы-биле чагыглар кирбээ, №4 аукцион единицаның талазы-биле чагыгы чагыг кириер хуусааның төн-чүзүңге чедир чылдырган.

Арга-арыгның өзүмнерин садып алырының-са-дарының керээлерин аукцион единицаның эге өр-тээ-биле чээрби хонуктуң дургузунда (2012 чылдың июль 30-ге чедир) аукционнун организакчызы-биле (ТР-ниң Арга-арыгкүрүмү-биле) чарарын аукционнун киржикчизи кара чагыс киржикчинге саналдаан.

Чагыдылга • Чагыдылга • Чагыдылга

**"ШЫН" СОЛУН – БИРГИ ЧЕРДЕ**

Республиканың хүндүлүг "Шын" солунун кожууннарда, суурларда чагыттырып турарлар хөй.

Ынчанмайн канчаар, солунун корреспондентилери, ажилдакчылары республиканың хүн бүрүдө ажил-амыдыралын, чугула, чаа болушкуннарны, ажитыг тайылбыр-сүмелерни, удуртукчулар-биле интервью кылып, хоойлулар, доктаал дээш, оон-даа өске аңгы-аңгы адырлар талазы-биле айтырыгларны чырыдып, чонга дарый чедирер дээш шудургу ажилдап турар. "Шын" солун – чонуну караа, чонуну кулаа – деп, чугаалап турары аажок үндезинниг. Солунда "Тыва Республиканың Баштыңы-Чаааның Даргазының ажил-албаны", "Хоочуннар – аравыста", "Кадык камгалалында", "Дээди Хуралда", "Бөмбүрзектин судалы", "Күш-ажыл рыногунда", "Ие болгаш чаш", "Ада-ие болгаш ниитилел", "Шынның почтазындан" дээш, оон-даа өске рубрикалар адаа-биле хөй-хөй материалдарны чырыдып турар.

"Шын" – ниитилел-политиктиг солун болганда, аңаа чүгле херек кырында болган чүүлдерни Тываның булуң бүрүзүндө чонга чедирери – кол сорулгавыс ол. Өөредилге, культура, үлетпүр, энергетика, политика, социал болгаш иштики херектер адырларында өскерлишкиннерни, үнген хоойлужудулгаларны доктаамал бижип, солунче үндүрүп турар. Ылаңгыя, кожууннарда чурттагы чон "Шын" солуну доктаамал номчуп, чагыттырып ап турарын билер бис. Аныяктарны база солунче хаара тудар сорулга-биле солун темаларны шилип ап, чырыдып турар бис. Аныяк салгал ылаңгыя чазак-чагырганың ажылының канчаар чоруп турарын билип ап, боттарының аайы-биле сайгарып, чугула херек чүүлдерни билип алып болза, артык эвес-ле болгай.

Амгы үеде "Шын" солунун чагыдылганың талазы-биле байдалды билип алыры-биле

Россияның почтазының Тывада салбырының чагыдылга талазы-биле бөлүүнүн удуртукчузу **Надежда Манчиновна Достандан** каш айтырыгны салдым. Ооң чугаалап турары-биле алырга, "Шын" солунун чагыдылганы сан талазы-биле өске арткан солуннардан кезээде мурнап чоруп турар. Бо удаада ийги чартык чылда база чурттагы чон идеп-кейлиг чагыттырып ап турар болду.

Тывада үш кол улуг почта черлери ажилдап турар, оларга Чадаананың, Кызылдың, Бай-Хаактың почталары хамааржыр. Чадаананың почтазы республиканың бүгү солуннарын харыылап, чагыдылга талазы-биле кезээде планын ажыр күүседип турар дээрзин демдеглээри өөрүнчүг. Ынаар Бай-Тайга, Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга дээш, оон-даа өске кожууннар кирип турар.

2012 чылдың бирги чартык чылында "Шын" солунун чагыдылганы 10 муң кезек чедип турган. Ийги чартык чылда чагыдылга чайын эгелээр болгаш, ол үеде кожууннарда акшаландырышкын айтыры база шала нарын болу бээр. Чурттагы чон база шөлээлеп, ыңай-бээр чайгы үениң ажил-херээ: огород, катчимис, аржааннаар дээш, чардыгып, дыштанып чоруптар. Ооң уржуундан ийикпе, ийги чартык чылдың июль, август, сентябрь айларында чагыдылга шала кудулай бээр дээрзин Надежда Манчиновна чугаалады. Ынчалза-даа 2011 чылдың июль айга бодаарга, бо чылдың ийги чартык чылында "Шын" солуну чагыттырып ап турарларның саны барык 1000 кижиче чедир немешкен. 2012 чылдың ийги чартык чылының чагы-



дылганы июнь 23-те доозулган, ам солуну чүгле айлап чагыттырып ап болурунун аргазы бар. "Шын" солуну чагыттырып алыры-биле чурттап турар чериниң аайы-биле почтага, а Кызылдың чурттагычылары Россияның почтазының Тывада салбырының чагыдылга килдинге азы "Тывапечать" КХН-ниң киосклеринге чеде бээр.

**Чагыдылга өртээ чурттагы чонга чартык чылда 416 рубль 82 көпеек, а пенсионерлерге 369 рубль 45 көп. турган болза, айда чагыдылга өртээ чурттагы чонга 69 рубль 47 көп., а пенсионерлерге 61 рубль 57 көп. бооп турар.**

Надежда Манчиновнадан ылаңгыя, ырак кожууннарда хамаарыштыр солунун үе-шаанда чедиргезинин талазы-биле сонургап айтырымга, ол мынчаар харыылады:

"Солуннарны почталарга үе-шаанда чедирери-биле машиналар Кызылдан дүне-ле үнүптерлер. Эртен эрте почталарга чедире бээр, суурларже үндүрер, почта ажилдакчылары эртенги шакта солуннарны бажыңнар, организацияларга үлөп эгелей бээр. Чижээлээр, ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунун солуннарын Чадаанга апарып каарга, оон Мөңгүн-Тайгаже чедирер. Ынчал кээр, чурттагычылар солуну үе-шаанда, харын-даа шагында ап турар дээр болза, чазыг болбас".

**Хүндүлүг чонувус! "Шын" солунун чагыдылганы уламчылап турар. Чагыдылганар үстү берген болза, ону ай санында 23-түн хүнүңге чедир чагыдып ап болур силер!**

Алдынай БАДЫ-ХОО.

**«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР**

Амгы үеде квартира садып алыры – амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

**ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:**  
тел/факс: (39422)4-85-29,  
8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01.  
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

**КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ ГАРАЖТАР БАР.**

**«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.**

| Объектинин ады                                                | Өрээлдер саны | So    | S кухня | Каьттар |
|---------------------------------------------------------------|---------------|-------|---------|---------|
| Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каьт тууйбу бажың | 2 тип 2       | 74,78 | 12,27   | 1,2,3,4 |
| Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.                           | 3             | 97,80 | 11,50   | 2,3,4   |



**ШЫН** Индекс 667000.  
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

**ТУРГУЗУКЧУЗУ:** Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О.Куулар.

**РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:** кол редактор – 2-01-35, редакторнун оралакчызы – 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия – 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;  
**КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис – 2-18-10, культура, өөредилге – 2-03-88, чагаа – 2-17-09, көдээ ажил-агый – 2-17-09, очулга – 2-03-87, үлетпүр – 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

**Тираж 7350.** Чагыг 79. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21,00, херек кырында – 18,00.

**Юбилейиңер-биле!**

Июль 12-де бистин эргим ававыс, хүндүлүг дунма **Алефтина Хөм-Оттуковна БАЙКАРАНЫҢ** юбиле ыңчангаш өг-бүлөвистин эң-не онзагай, хүндүткелдиг ээзи дараазында одуругларны тураскааттывыс.

Ыдык Сүт-Хөл, Сүмбер-Уула, Ындын ырлыг Ак-Суг хеми, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга – Баштак чаңныг Аляның Баштай көргөн, төрүттүнген Бодаралган төрөөн чери. Ховалыглар хеймер кызы Кончуг ховар эртем четкен, Инженер-технологтан Ижин изеп ужуктапкаш, Үлетпүрнүн яамызынга Үлеерлиг ажилдаан-даа. Үш төлдүн энерелдиг иези,

Үш уйнуунун ынак кы авазы, Каттырымзаан Алитеттин Карак шоо дег, эргими с Чартык чүс чыл тепкижи Чаларапкан юбилейинде Аас-кежикти, бедик сүлдү Ажы-төлдөн өөрүшкүнү, Ууттунмас буян-кежикти Уйнуктары, ажы-төлү, Өг-бүлөзи, угбалары Өөрүп-хөглөп йөрээп тур

**Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктар угбалар**

**Күш чок деп санаар**

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму **Нелли Афанасьевна НОЯБРЬНЫҢ** адынга 2003 чы тывысканы СБ 791839 сериялыг № 668 дугаарлыг диплом читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

**Четтирдивис, чонувус**

Ада-иезинин улуг оглу, өөнүн иштинин, оолдарының ынак адазы, дунмаларының хайыралдыг акызы, угба-честезинин, акы-чааваларының, даайлары, күүйлеринин эргим кижизи **Доржу (Орлаштай) Эрес-оолович ХОВАЛЫГНЫҢ** чырык адынга тураскааткан республика чергелиг хол бөмбүүнге маргылдааны эрттиреринге биске моральдыг болгаш материалдыг дуза-деткимчени көргүскени дээш кырган-ававыс Өлзей Дамчаш-ооловнага, дөргүл-төрелдеривиске, чоок кижилеривиске Шолбана Чаш-ооловнага, Салбак Чаш-ооловнага, Рада Чаш-ооловнага, Мерген, Солаңгы Сарыгларларга, Юрий, Наташа Сарыгларларга, Виктор, Зоя Ховалыгларга, Семис-оол, Чойган Ховалыгларга, Алинаа, Маадыр Ондарларга, Алик, Саида Ховалыгларга, Алла, Саян Балчыларга, Галя, Роберт Чонданнар, Радий, Белекмаа Ховалыгларга, Светлана Ховалыгга, Василий Ооржакка, Анна Хуналдаевнага, Владимир Чечена Иргиттерге, Бажың-Алаак ортумак школаның 1988 чылдың доозукчуларынга, Марьяна, Май-оол Монгуштарга, Шолбан, Лариса Ондарларга, Елизавета, Маадыр-оол Кара-Салдарга, Татьяна Шадыповнага, Ульяна, Борис

Монгуштарга, Аян Балык Надежда Сатка, Чечена Мон Алефтина, Олег Кара-Сал Валентина Дагбаевнага, Аккисовнага, Дмитрий Дө ооловиче, Светлана, Ооржактарга, Кайгал, Над Кууларларга, Ойнаар-оол, А тина Сарыгларларга, Аян, Н дө Монгуштарга, Игорь, Ховалыгларга, Эрес, Анд Хорлуг-оолдарга, Зин Содунамовнага, Адар-оол С Вячеслав, Надежда Монгуш Лазар, Зоя Ооржактарга, Сы Аяна Ондарларга, Чечек Онд Роберт Кундууга, Алекс Делгеровиче, Ольга Кижее Светлана Доржуевна, Алекс Бавуевич Ховалыгларга, Р Николай Кууларларга, О Ооржакка, Чойган Хунал ооловнага, Орлан, Ай-Суу гуштарга, Бажың-Алаак суу ККБ-ниң ажилдакчыларынга, маргылдааның ойнакчы болгаш ону көрүп, сонун келген чонувуска бистин сеткиливисти үлежип келген четтиргенивисти илередип, ч чедир мөгөйдивис.

"Чону – чоорган, хөй хөйлең".

**Авазы, дунмалар күдээле**

**«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР**

Бистин эргим, ынак дунмавыс болгаш акывыс, авазының эрге-час оглу, хөй санныг төрелдеринин дунмазы, Өвүрнүн Чаа-Суур школазы 2006 чылда доозукчузу, чаңгысклассчыларының идегелдиг эжи. **Мерген Андреевич ДОКМИТИ** сөөлгү орукче үдешкен, берге ү дуза кадып, улуг сагыш човап, моральдыг болгаш материалдыг дуз чедирген чонувуска, ырак-чоок төрелдеривиске, Ак-Эрик суурнун с чагырга черинге, чонунга, кудаларывыска, Кызылдан үдеш төрелдеривиске, кудаларывыска четтиргенивисти илередип тур би

**Өг-бүлөзү**

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.сч.т. № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацияла

адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республик

талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде бүртүкээ

Херечилелдин дугаары-ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1)

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны

туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-да

фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.